
**PRODUŽENO
KRIVIČNO DELO:
DVE NEUSPELE
SRPSKE TRANZICIJE**

DEJAN ILIĆ

Čitaocu se u ovom tekstu nudi jedno objašnjenje za neuspeh Srbije da se u protekle dve i po decenije transformiše u pristojno društvo. To objašnjenje u stvari je rekonstrukcija zapažanja i stavova pravnika i javnog intelektualca Srđe Popovića (1937-2013). Svoje viđenje događaja i kretanja u postsocijalističkoj Srbiji on je iznosio uglavnom u intervjuima, ponekad u kraćim autorskim tekstovima. Na prvi pogled rasuta i nesređena, jer u njoj nema nijedne duže i obuhvatnije studije, ta intelektualna ostavština u stvari precizno identifikuje, opisuje i objašnjava domaće tranzicione probleme. Jednako tako ona daje predloge za njihovo otklanjanje.

Iz pažljivijeg čitanja Popovićeve intelektualne ostavštine formira se celovit uvid u dve neuspele tranzicije u Srbiji: jedne iz 1990. i druge iz 2000. U poslednjih dvadeset i pet godina, Popović je tražio i pronalazio razloge zbog kojih je Srbija oba puta propustila da iskoristi tranzicionu šansu koja joj se ukazala. Na slici koja se formira iščitavanjem njegovih intervjuja i tekstova vide se akteri unutar političke arene koju uokviruju dominantni kulturni obrasci, kao i nasleđe loše prošlosti. Recimo odmah, uzroke za epohalni neuspeh Srbije, Popović vidi u glavnim akterima, prethodnom političkom poretku, dominantnim kulturnim obrascima i, u slučaju tranzicije iz dvehiljaditih, odbijanju da se prizna zločinačko nasleđe iz devedesetih. Utisak je da u opisu neuspeha iz devedesetih Popović naglasak stavlja na aktere koji moć unutar političkog polja stiču manipulacijama u polju kulture. Posle iskustva iz dvehiljaditih, Popović je razloge za neuspeh svodio na kulturu: njegov stav iz tog poslednjeg perioda dao bi se sažeti u jednostavnu formulu – ili će Srbija promeniti svoj kulturni model, ili će nestati!

Kako bi se od pravnika i očekivalo, tri dokumenta – jedna (fiktivna) optužnica za “produženo krivično delo” stvaranja zavere “radi neprijateljske delatnosti prema SFRJ” protiv Slobodana Miloševića, Borisava Jovića i Veljka Kadijevića iz 2003. godine¹ te “Predlog za proširenje optužnice”² iz 2005. i “Predlog za dopunu dokaznog postupka”³ iz 2007, oba u vezi sa pozadinom atentata na Zorana Đinđića i mogućom političkom ulogom Vojislava Koštunice u tom kriminalnom delu – najduži su i činjenicama najpotkrepljeniji prikazi ključnih epizoda u delovanju konkretnih aktera dve neuspele srpske tranzicije. Od tog “suvog” pravničkog štiva razlikuju se intervju i tekstovi u kojima Popović u širokim potezima tumači zbivanja iz devedesetih i dvehiljaditih. Iako ih u tom izvornom obliku ne prati razrađen pojmovni aparat – pojedine koncepte Popović će tek uzgred i vrlo sažeto definisati – ta tumačenja ipak imaju jako teorijsko uporište, ponajmanje u pravnoj nauci. Kada se sklope u celinu, ona daju jednu sveobuhvatnu, dobro utemeljenu interpretaciju nedavne srpske prošlosti.

Ambicija ovog teksta je da izloži tu celinu. Rekonstrukcija će teći hronološki, a za ključne će se uzeti godine 1990. i 2000. One obeležavaju granice između tri perioda u novoj srpskoj istoriji: 1990. se završava prvi, koji bismo – rečima samog Popovića – mogli nazvati “putem u varvarstvo”. Između 1990. i 2000. su “varvarske” ratne godine obeležene masovnim zločinima srpskih snaga. Treći period počinje 2000. Godine 2012, Popović konstatuje da Srbija za dve i po decenije nije uspeła da se izvuče iz “crne rupe” u koju je upala 1990. Razlog za to je dominantni model koji će označiti kao “kulturu poniženja”. Devedesetima, pak, dominiraće – po Popoviću – “kultura straha”. Reč je, naravno, o jednom te istom modelu.

Ovde je dakle reč o rekonstrukciji jedne celovite slike o raspadu savezne države, ratovima i zločinima, te nesposobnosti jednog društva da se upristoji. I sve to iz ugla kulture. Čitajući Popovića, čitamo o značaju kulture u tranziciji. Neću dokazivati da Srbija još nije postala pristojno društvo. Taj posao obavili su drugi.⁴ Naš

1 Reč je o svojevrsnom misaonom eksperimentu koji se sastoji u formulisanju “elemenata jedne optužnice, po kojoj bi Milošević, Jović i Kadijević, da im nije uspelo da unište SFRJ, odgovarali po tada važećim jugoslovenskim zakonima pred domaćim sudom”. Vidi “Oni se kao otcepljuju, a mi im kao ne damo”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Pešćanik, 2010), str. 15-47.

2 “Predlog za proširenje optužnice”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Pešćanik, 2010), str. 235-248.

3 “Predlog za dopunu dokaznog postupka”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Pešćanik, 2010), str. 275-300.

4 Ovde ću navesti tek nekoliko publikacija. U zaključku zbornika *Četiri godine tranzicije u Srbiji* (Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije, 2005)

fokus je na ostavštini Srđe Popovića, a u fokusu te ostavštine, kako sam je ja pročitao, nalazi se kultura – konkretno, kultura Srbije koja odbija da se promeni. Po tome, čini mi se, Popović zauzima naročito mesto među domaćim i stranim stručnjacima za tranzicije. U središtu tranzitoloških studija obično se nalaze konstitucionalna, politička, pravna i ekonomska pitanja. Slučaj Srbije, pak, nedvosmisleno pokazuje da se njima mora dodati i pitanje kulture. To pitanje u tesnoj je vezi sa pravnim aspektima tranzicije. Mnogi pravnici imali su svest o tome da i kultura mora biti od nekog značaja za uspešnu tranziciju, a pogotovo za sprovođenje tranzicione pravde, ali su je ipak videli kao manje važnu od prava.⁵ Iako pravnik, Popović je kulturu sve vreme isticao u prvi plan: neretko, davao joj je – s dobrim razlogom – veći značaj nego pravu i pravnim merama.

Uporedo s Popovićevim shvatanjem nedavne prošlosti izlažem koncepte za koje smatram da su važni za njegova tumačenja. Polazim od koncepata tranzicije i tranzicione pravde kao okvira za Popovićeve istorijske interpretacije. Posle toga slede Popovićeви prikazi tri razdoblja propalih tranzicionih pokušaja. U svakom od tih delova stoje i kratki ekskursi o konceptima koji su važni za te konkretne prikaze.

date su sledeće ocene: u Srbiji ne postoji snažna reformska politička orijentacija; osnovna pokretačka snaga tranzicije nije u Srbiji, nego je vanj nje; Srbiju je savladao “tranzicioni umor”. I deset godina po otpočinjanju tranzicije, utisak je da taj “umor” ne samo što ne prolazi nego je sve veći: ako je u središtu prvog zbornika bila ekonomija, autori u zborniku *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle* (Beograd: Fondacija Heinrich Böll, 2010) bavili su se političkim institucijama i došli do sledećeg opšteg zaključka: postojeći poredak pokazuje zaprepašujuće sličnosti s prethodnim poretkom; politika u Srbiji i dalje se vodi u etnonacionalističkom ključu; Srbija se još nije konstituisala kao država i nedostaje joj savremeni politički identitet. Što se konstitucionalnog aspekta tranzicije u Srbiji tiče, treba pak pogledati analizu Aleksandra Molnara dovoljno rečitog naslova *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji: 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012*. (Beograd: Fabrika knjiga i Fondacija za otvoreno društvo, 2013).

⁵ U tom smislu, zanimljiv je primer Marka Osiela. Pošavši od iskustva aktera argentinske tranzicije on je sasvim ozbiljno predložio da se režiranim, dramaturški osmišljenim javnim sudskim procesima protiv osumnjičenih za masovne zločine, iz dana u dan, u nastavcima nalik na popularne TV serije, kod gledalaca proizvede privrženost novim vrednostima, uspostavi ispravno kolektivno sećanje i učvrste principi liberalne moralnosti. Vidi Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law* (New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2000).

I.

TRANZICIJA, TRANZICIONA PRAVDA, KULTURA I IDENTITET

Kontekstualno-specifična priroda konceptata tranzicije i tranzicione pravde proizlazi iz njihove zavisnosti od konkretnih okolnosti i aktera. Tranzicija je uklještena između loše prošlosti i neizvesne budućnosti društva koje hoće da se promeni. Razumevanje konkretne prirode loše prošlosti i normativni cilj kome dato društvo teži presudno određuju prirodu same tranzicije. Pored toga, na shvatanje tranzicije i tranzicione pravde u konkretnim situacijama presudno utiču i subjektivna poimanja pravde aktera koji žele njeno ispunjenje.

72 Tako, na primer, o ulozi tranzicione pravde u tranziciji piše Jon Elster. Elster kaže da se tranzicija uopšte i tranziciona pravda posebno mogu posmatrati samo iz ugla tranzicionih aktera, pa stoga ne može biti opšte teorije o tranzicionoj pravdi, kao što je, smatra Elster, uostalom nema ni o samoj pravdi: postoje jedino ljudi koji postupaju u skladu sa svojim osećanjima i interesima, pa stoga – zaključuje on – zadatak nije da se utvrdi njihovo značenje, nego da se detaljno objasni uloga pravde u tranziciji. Pri tom treba stalno imati na umu da se tu pod pravdom podrazumevaju isključivo pojmovi pravde i pravičnosti kojih se pridržavaju sami akteri i koji su, da ponovimo, oblikovani njihovim emocijama i interesima.⁶ Elster, razume se, nije sasvim u pravu, ali njegovi uvidi zasnovani na ispitivanju niza konkretnih istorijskih situacija u kojima se namesto jednog uspostavljao drugi poredak jesu relevantni: oni su važni upravo tamo gde njegov metodološki individualizam može dati najbolje interpretativne rezultate – u tumačenju ponašanja samih aktera.

Za razliku od Elstera koji odbacuje normativne aspekte tranzicije i tranzicione pravde, Ruti Teitel insistira na shvatanju tranzicije kao procesa sa normativnom komponentom prelaska od manje demokratskog i liberalnog režima ka više demokratskom i liberalnom režimu.⁷ Tranzicija tu podrazumeva da se čitavo društvo upušta u poduhvat vlastite političke, društvene i kulturne rekonstrukcije. Potreba za tako krupnom promenom proizlazi iz uvida da je prethodna vlast razorila društvene kapacitete za sklapanje pristojnih društvenih aranžmana. Taj uvid počiva na identifikaciji zlodela prethodnog režima. Na ta zlodela odgovara se primenom posebnih instrumenata tranzicione pravde. Odatle slede dva važna izvoda: prvo, koncept tranzicione pravde ne može biti proizvoljan – bitno ga određuje priroda zlodela prošlog režima;

6 Vidi Jon Elster, *Svođenje računa. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*, preveli Vesna Bogojević et al. (Beograd: Beogradski krug, 2005), posebno 4. poglavlje, str. 131-198.

7 Vidi Ruti G. Teitel, *Tranziciona pravda*, preveli Dejan Ilić i Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2014), str. 15.

drugo, za identifikaciju tih zlodela bitan je koncept same pravde, njegovo normativno i univerzalno važenje – na osnovu toga se zaključuje o zločinačkoj prirodi prethodne vlasti. Univerzalno i normativno shvatanje pravde bitno je i za viziju društva kome se teži – za definisanje pravne države i vladavine prava.

Tranzicija dakle nije samo puki prelazak iz jednog poretka u drugi; naprotiv, reč je o transformaciji društva koja podrazumeva normativni skok iz stanja nepravde u pravedniji demokratski i liberalni poredak. Taj skok nije moguć bez promene normativnih obrazaca, a to znači bez kulturne promene. U nekim slučajevima – kao što je to slučaj Srbije – to naposljetku znači promenu identiteta političke zajednice. Teitel, naravno, ne zaobilazi pitanje kolektivnog identiteta i njegove promene u tranziciji. No, pre nego što pogledamo njen odgovor, jedna kratka digresija.

Pitanje nacionalnog identiteta našlo se i u središtu “rasprave istoričara” koja se u drugoj polovini osamdesetih vodila u Saveznoj Republici Nemačkoj. Na jednoj strani u tom sporu našao se Jürgen Habermas, a na drugoj grupa istoričara sa Ernstom Nolteom na čelu. Spor se vodio oko “normalizacije” zločinačkog nacističkog nasleđa iz ugla posleratnog nemačkog identiteta. Istoričari su zagovarali smeštanje nacionalsocijalizma u širi istorijski kontekst u kome bi se on tumačio kao reakcija na sovjetski totalitarni režim i njegove zločine. Habermas je, pak, branio stav da taj period predstavlja konačnu cezuru u nemačkoj istoriji, definitivni prekid sa svim dotadašnjim tradicijama, posle koga Nemci moraju iznova da izgrade sopstveni identitet u opreci prema masovnim zločinima koje su počinili i koji se ne mogu ni razumeti ni opravdati.

Ne samo što je smatrao nedopustivom “normalizaciju” nacionalsocijalističke “epizode” u istoriji nemačkog naroda, on je takođe odbacio kao neprihvatljive pokušaje da se kontinuitet nemačke nacije uspostavi prostim zaobilazanjem ili “premošćavanjem” zločinačkog perioda.⁸ Ne postoji istorijska tačka pre 1933, smatra Habermas, na koju se može pripočeti posleratni nemački identitet: sve predratne tradicije nepopravljivo su korumpirane nacionalsocijalističkim zločinima. Habermas stoga predlaže da se novi nacionalni identitet gradi preispitivanjem nemačkih tradicija ili oblika života iz ugla njihove povezanosti sa Drugim svetskim ratom i nacističkim zlodelima. Iz takvog preispitivanja proizašao je koncept ustavnog patriotizma: formiranje nacionalnog identiteta oko vrednosti a ne oko posebnih tradicija, to jest zalaganje za normativni identitet umesto narativnog.⁹

8 Ovo je bilo stajalište Michaela Stuermera. Za celu raspravu vidi E. Piper (ur.), *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit. The Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust* (New Jersey: Humanities Press, 1994).

9 Vidi Jan-Werner Müller, *Ustavni patriotizam*, preveo Dejan Ilić (Beograd: Fabrika knjiga, 2010).

Teitel će, pak, ostati pri narativnoj koncepciji identiteta. Kao da joj je ponestalo istorijskog materijala kojim bi potkrepila tvrdnju o nužnoj promeni identiteta, ona pristupa identitetskom pitanju u tranziciji kroz interpretacije književnih dela. Literarni izvori na koje se oslanja su jedna biblijska priča i jedna Shakespeareova drama.¹⁰ Iz ta dva predložka ona izvodi sledeća obeležja tranzicije: uslov za otpočinjavanje tranzicije je spoznaja istine o zloj prošlosti; za tim mora da usledi institucionalno odricanje od zle prošlosti i prihvatanje novootkrivene istine; i jedno i drugo vraća društvo na “pravi” put. Svrha samospoznaje je transformacija koja vodi ka promeni kolektivnog identiteta i ponašanja. Naravno, i u biblijskoj i u Shakespeareovoj priči reč je o individualnim, a ne kolektivnim identitetima, ali to autorki ipak ne smeta da po analogiji izvede zaključke koji se odnose na identitete političkih zajednica.

74 Ta neobična strategija pre svega otkriva poteškoće na koje je Teitel naišla kada je u analizu uključila – potpuno opravdano – i pitanje identiteta. Problem je u tome što nije lako zamisliti kako se društva koja prolaze kroz tranziciju re-kreiraju, kako se formira novi kolektivni identitet na ostacima starog. Identiteti se ne stvaraju ni iz čega kao što ne mogu ni nestati bez traga. Elster je to predstavio jednom upečatljivom slikom: on je društvo u tranziciji uporedio sa brodom koji se pokvario na otvorenom moru i koji se mora popraviti od materijala koji se nalazi na njemu. To je paradoksalna situacija, pa Teitel izbegava analitička i pribegava literarnim sredstvima da je opiše.

Ona, međutim, pravi još jedan korak. U redovnim okolnostima, u demokratskim i liberalnim društvima, kaže ona, identitetska pitanja su pitanja kulture,¹¹ što ne može biti sporno ako identitet razumemo kao kulturne strategije,

¹⁰ Teitel, str. 160-163. Reč je o priči o Isaku i Jakovu, kao i o drami “Bura”.

¹¹ Koja se shvata znatno šire od umetničkih praksi i uključuje, na primer, i istoriju, do koje je Teitel posebno stalo u razmatranju tranzicionih procesa i promene identiteta. O shvatanju pojma kulture biće više reči u zaključnom delu ovog teksta. Ovde je dovoljno reći da bi šire poimanje kulture, s jedne strane, moglo da se osloni na Clifforda Geertza i njegovu konceptualizaciju kulture kao mreže javno dostupnih simboličkih oblika putem kojih ljudi doživljavaju i izražavaju smisao; s druge strane, kultura bi se mogla shvatiti i kao svojevrsno skladište raznih skupova simbola, običaja, narativa i smernica za ponašanje, kako ju je videla Ann Swidler. Zajedno, ova dva shvatanja omogućavaju nam da konkretnu kulturu vidimo kao celokupno nasleđe simboličkih oblika (Geertz) ili raznih skupova simbola, običaja, narativa i smernica za ponašanje (Swidler), dok bi dominantni kulturni model unutar te kulture predstavljao u stvari izbor iz tog nasleđa koji se nameće kao jedina kultura, dok potiskuje sve ostale elemente. Kolektivni identitet bi se onda sastojao od elemenata koje daje dominantni kulturni model, dok bi

odgovore na važna moralna pitanja, načine pamćenja i osnovne narative o kolektivu – što sve određuje odnos date zajednice prema prošlosti. Međutim, u krupnim društvenim promenama, pravo preuzima na sebe identitetske uloge kulture. Na osnovu novog shvatanja prava¹² identifikuju se zločini prethodnog režima. Ti zločini su razlog da se odbaci predstava o prošlosti koju je gradio taj režim. U pravnim procesima formiraju se nova istina i drugačiji odnos prema prošlosti, kao i novi načini sećanja. Reč je dakle o novim kulturnim strategijama i drugačijim odgovorima na važna moralna pitanja. Sve to sa sobom povlači promenu identiteta. Teitel razume da su to pre svega kulturni mehanizmi te da se oni teško menjaju ako izostane opšti pristanak da se to uradi, a mora izostati pošto je prethodni režim razorio njegovu kulturnu osnovu. Zato ona insistira da pravo, uz upotrebu instrumenata tranzicione pravde, formira novi okvir unutar koga će se oblikovati novo kolektivno pamćenje i novi identitet.¹³

Stvari su ipak mnogo komplikovanije od toga. Ideja od koje Teitel polazi u osnovi je tačna: društva u tranziciji menjaju svoj identitet. Taj identitet menja se pod pritiskom novootkrivenih istina o zlodelima prethodnog režima. U razotkrivanju prave prirode zlodela određenu, pa i bitnu ulogu imaju pravni instrumenti: u jakoj varijanti – sudski procesi; u nešto slabijoj varijanti – komisije za istinu. No, i dalje važi da se utemeljujuće “istine” na kojima se formira kolektivni identitet sklapaju i prenose mehanizmima koji nisu pravni. To su kulturne strategije, bitna moralna načela, načini pamćenja, kao i osnovni narativi o zajednici. Lako je zamisliti kako se pravnička istina raspada u sudaru sa “istinom” ukopanom u kulturne strategije, partikularna moralna načela (u opreci spram univerzalnih), načine pamćenja i osnovne narativne obrasce kolektivnog samopoimanja.

U stvari, nema razloga da to zamišljamo: svakodnevno to gledamo u neposrednom (političkom, medijskom, kulturnom, obrazovnom) okruženju. Na primeru suđenja Dinku Šakiću u Hrvatskoj s kraja devedesetih, Viktor Ivančić je ne-

prihvatljive bile samo one ideologije koje su saglasne sa tim preovlađujućim obrascima. Vidi Kliford Gerc, *Tumačenje kultura*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: XX vek, 1998), Prvo poglavlje; Ann Swidler, “Culture in action: Symbols and Strategies”, *American Sociological Review*, Vol 51, 1986.

12 Elster smatra da je i samo pravo rezultat političke odluke: šta će biti identifikovano kao zločin rezultat je političke odluke prema kojoj se saobražava nova pravna definicija o tome šta je zločin. Teitel, pak, smatra da sud o tome šta je zločin treba zasnovati na univerzalnim moralnim načelima koja su oteolvljena, recimo, u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima.

13 Teitel, str. 106.

dvosmisleno pokazao slabost prava u sukobu sa jakim (identitetskom) kulturom.¹⁴ Uprkos tome što je Šakić, zapovednik koncentracionog logora u Jasenovcu tokom Drugog svetskog rata, bio suđen i osuđen na najstrožu kaznu (istina, ne zbog zločina protiv čovečnosti), hrvatska javnost uspela je od njega da napravi heroja i mučenika za “hrvatsku stvar”, i tako potpuno poništi – to jest izvrne naglavce – učinak presude i spreči “identiteski” učinak “novootkrivene” istine. Ivančić će dati dug i podroban opis kulturnih mehanizama koji su izvrgnuli ruglu opravdanu i na činjenicama utemeljenu odluku suda. No, mi se nećemo dalje upuštati u taj slučaj. Ovde nas zanimaju Srbija i njeni slučajevi.

Ako se ne varam, rekao bih da Popović nigde ne koristi termin “tranziciona pravda”, a reč “tranzicija” upotrebljava izuzetno retko. Izuzev Nenada Dimitrijevića, ne pominje teoretičare tranzicione pravde. Ne poziva se na tranzicione primere iz drugih zemalja, izuzev jednom, kada će povodom propusta u Statutu Suda u Hagu referisati na Povelju međunarodnog vojnog tribunala u Nirnbergu i sudiju Roberta H. Jacksona.¹⁵ Pa ipak, sve vreme je govorio i o tranziciji i o tranzicionoj pravdi u Srbiji kao procesima kroz koje Srbija mora proći da bi postala pristojno društvo. Neki elementi tranzicionog narativa stalno su prisutni u njegovim izlaganjima: stvaranje pravne države zasnovane na vladivini prava, izgradnja pluralnog društva, oslobađanje javnog prostora, saznavanje istine, privođenje zločinaca pravdi, prihvatanje kolektivne odgovornosti, promena kulturnog obrasca, formiranje novog kolektivnog identiteta. Nekih drugih elemenata, pak, nema. Upadljivo se nije zanimao za ekonomiju, na primer.

Stoga njegov prikaz devedesetih i dvehiljaditih može izgledati jednostran. No, ta jednostranost može u stvari biti njegova prednost. Među ustavnim, političkim, krivično-pravnim i ekonomskim pitanjima, istočnoevropske tranzicije naročito naglasak stavljaju upravo na ekonomska pitanja. Nekako se uzimalo zdravo za gotovo, zbog prirode prethodnog režima, da će upravo ekonomske mere dovesti do brze transformacije društva. Popović je na tranzicione stvari gledao iz bitno

14 Viktor Ivančić, *Točka na U. Slučaj Šakić: anatomija jednog skandala* (Split: Feral Tribune, 2000).

15 “Ruganje mrtvima”, u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 212-214. Nadalje će u beleškama sa referencama na Popovićeve tekstove stajati naslov teksta i broj strane u odgovarajućoj knjizi. Brojevi strana dati su prema štampanom izdanju knjige jer postoji razlika u paginaciji iste knjige u štampanom i u elektronskom obliku, koji je takođe dostupan na <http://pescanik.net/sveknjige/>. Radi lakšeg snalaženja, zato se uz broj strane u štampanoj knjizi daje i naslov originalnog teksta na koji se referira.

drugačije perspektive. Ono što sledi je istorijski prikaz neuspelih promena u Srbiji dat iz tog posebnog, drugog ugla.

II. 1990/91.

PAD U VARVARSTVO

Druga polovina osamdesetih godina 20. veka u Srbiji protiče u znaku raspadanja partije i savezne države. Nestajanje federalnog okvira otvorilo je, pak, prvu šansu za tranziciju. Po Popoviću, to je pre svega bila mogućnost za političku transformaciju Jugoslavije. Tek ako ta jugoslovenska tranzicija ne uspe, šansu je trebalo da iskoristi Srbija. Promene u Srbiji zaista su se i dogodile: bila je to svojevrsna “tranzicija” u obrnutom smeru, koju će Popović nazvati “padom u varvarstvo”. Tom padu je, po njegovom mišljenju, umnogome doprinela nedovoljno zrela i loše informisana srpska javnost. Ona je bila izložena uglavnom samo jednoj vrsti ideja i ne čudi što je te ideje onda i prihvatila. Ta isključivost, smatra Popović, proistekla je iz straha koji su potpirivale i njime manipulisale nacionalne vođe, pre svih Slobodan Milošević. Za Miloševića – u to vreme predsednika Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (od 16. jula 1990. Socijalističke partije Srbije), a potom i predsednika Republike Srbije (od decembra 1990) – to je bio efikasan način da sačuva vlast u trenutku kada je bio politički poražen i praktično pred silaskom sa javne scene. Izlaz iz očiglednog političkog poraza, Miloševiću je otvorila takozvana nacionalna inteligencija.

77

To su elementi od kojih Popović sklapa narativ o prvoj neuspešnoj tranziciji u Srbiji: politički poredak koji se raspada; ključni akteri u borbi za vlast; polje kulture u kome se nudi samo jedan odgovor na krizu države. Rezultat te jedinačine bez nepoznatih bio je – pad u varvarstvo. Popović pod padom u varvarstvo podrazumeva nestajanje organizovanih oblika zajedničkog života, umesto kojih se pojavljuju “razbojnički oblici”, koji se u političkim odnosima manifestuju kao pravo jačeg. “Ko ima silu, hapsiće”, govorio je tada Popović, opisujući odnose između Srba i Albanaca, to jest srpskih i albanskih čelnika: oni koji su usvojili jedan protivustavni ustav (Ustav Srbije od 28. septembra 1990) hapsiće “one koji pišu Kačanički ustav jer je on tobože protivustavan”. Pošto su i jedan i drugi ustav protivustavni, to na kraju znači da hapsi “ko koga može i ko koga sme, ko je jači”.¹⁶ A tamo gde vlada sila, preovlađuje – očekivano – osećanje straha. Ovako Popović o Srbima 1991: “Ovaj

¹⁶ “Pad u barbarstvo”, intervju, *Danas* (Zagreb), 20. II. 1990; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 123-129; citat na str. 124.

narod je prepun strahova (nešto što mnogi ne razumeju), on se plaši od svakoga, plaše ga Albancima, Hrvatima, plaše ga ekonomskim kolapsom, budućnošću. Ovo je jedan uplašeni narod, kojim se može vrlo lako manipulirati.”¹⁷

Godine 1994, Popović će produbiti opis “pada”. On će tada reći da se jugoslovensko društvo raspalo upravo kao društvo. To je važan uvid – ako se “društvo definiše kao zajednica ljudi koji prihvataju jedan vrednosni sistem”, to praktično znači da su vrednosti zamenjene politikom straha i sile. Uništen je oblik zajedničkog života, a ljudi su “prepušteni samima sebi”, obuzeti strahom jer “ničeg nema, ničem ne pripadaju”. Tako je postavljena scena za nacionalne spasitelje:

78 Onda su ih odmah utešili – nemojte ništa da brinete, ti si Hrvat, ti si Srbin, ti si Albanac, dakle, natrag, korenima. I to je bio jedini oblik pripadanja, jer više niste pripadali društvu koje ima svoj vrednosni sistem, nego ste pripadali praznoj kategoriji. Šta znači biti Hrvat? Šta znači biti Srbin? To nema nikakvu sadržinu, jer ima raznih Srba, ima raznih Hrvata, a ta identifikacija je moguća jedino u sukobu s drugima. Onda postaje jasno: ko je Srbin? – Srbin je onaj koji mrzi Albance, ko je Hrvat? – Hrvat je onaj ko mrzi Srbe... Šta radi Srbin? – Srbin se bori s Albancima, Srbin se bori s Hrvatima. To onda postaje program. [...] Sukob je bio nužan da se tim praznim odrednicama da neka sadržina i da se one pretvore u program – a program je rat!¹⁸

Ovde je reč o uverljivom i koherentnom tumačenju događaja i okolnosti koji su doveli do rata. Istorijski kontekst sastoji se u raspadu jednopartijske države. Individualni akteri su političke vođe i intelektualci; kolektivni akter je uplašeni “narod”. Svakom elementu Popović će u ovoj istorijskoj rekonstrukciji – koja nastaje praktično paralelno sa događajima koje tumači – posvetiti posebnu pažnju. Prvo, država – ona se raspada jer više nema partije koja je drži na okupu.¹⁹

17 “Odgovornost snose srpski intelektualci”, intervju, *Koha* (Priština), 3. 4. 1991; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 152–160; citat na str. 156.

18 “I Treći Reich je bio pravna država”, intervju, *Arkzin* (Zagreb), 1994; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 198–211; citati na str. 203, 204.

19 O čvrstoj ideološkoj i političkoj sprezi između partije i države vidi u Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Ušpon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije* (1974.–1990.) (Beograd: Edicija Reč, 2003). Vidi, takođe, Nenad Dimitrijević, *Slučaj Jugoslavija. Socijalizam, nacionalizam, posledice* (Beograd: Edicija Reč, 2001).

[...] partijska država – a takvu smo imali, ispražnjenu od svakog drugog sadržaja – ne može bez partije. Odjedanput se videlo da puca i ustavno-pravni sistem u kome je kičmu predstavljala Partija, videlo se da ni institucije države više ne funkcionišu, jer je i njih Partija držala na okupu. Raspao se ceo pravni sistem i sve njegove institucije, zavladao je potpuna verbalna neodgovornost i nasilje.²⁰

Partija se, pak, raspala zbog sukoba između “tvrđog i mekog krila u SKJ”. Meko krilo bilo je “spremno za reforme, slične onima koje su se događale u zemljama Istočne Evrope”. Ono je bilo spremno, u krajnjoj liniji, i da preda vlast. S druge strane bila je “ova čvrsta linija koju je predstavljao Milošević”. Ona je htela da se zadrži na vlasti “po svaku cenu, i silom”. Ta tvrđna linija bila je politički poražena raspadom partije januara 1990, na poslednjem Kongresu SKJ.²¹ To je istorijska pozornica.

Svetlo zatim pada na glavnog aktera. Poraz tvrđog krila partije doveo je Miloševića²² u bezmalo bezizlazan položaj. Bio je to i njegov lični poraz. Njegova situacija postala je još teža zbog protesta u Beogradu iz marta 1991, iako su demonstranti tada tražili samo smenu čelnika televizije. Popović veruje da je tada još bilo moguće zauvek skloniti Miloševića sa političke scene. Međutim, dogodio se preokret: Milošević je vešto izbegao poraz i to tako što je pridobio “narod” i vojsku. Oni su mu pomogli da se zadrži na vlasti. Do preokreta je moglo da dođe zahvaljujući kulturnom zaleđu. Kolektivni identitet formiran u skladu sa socijalističkim oblikom života postao je neodrživ. U kulturnom polju, spreman da ga zameni bio je jedino nacionalistički identitetski obrazac. Ideološku potku tog identiteta Popović označava kao “gomilu laži” i “istorijskih neistina”.²³ Ta ideologija, koju su stvorile “ubice za pisacim stolom”,²⁴ osujetila je demokratski preobražaj Srbije:

79

20 “Pad u barbarstvo”, str. 124.

21 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, intervju, leto 2000, u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 244-269; citati na str. 248.

22 Za hronološki pregled sticanja i održavanja na vlasti Slobodana Miloševića u periodu 1987-1998. vidi, na primer, Robert Tomas, *Srbija pod Miloševićem. Politika devedesetih*, prevela Aleksandra Popović (Beograd: B92, 2002).

23 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, intervju, *Monitor* (Podgorica), 17. II. 1995; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 215-222; citati na str. 220, 221.

24 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 208.

Ova nacionalna homogenizacija koja se izražava kroz eufemističke slogane, kao “srpsko jedinstvo”, “ujedinite se Srbi”, fatalna je za demokratski razvoj. To je Srbiju zaustavilo u demokratskom razvoju. Najveću odgovornost imaju srpski intelektualci, jer su bili ushićeni opštom euforijom i od toga su imali materijalne koristi, pošto su postali ideolozi tog nacionalnog pokreta.²⁵

Stvar, međutim, nije samo u tome što je Milošević iskoristio intelektualce za manipulaciju uplašenim “narodom”, tu je ponajpre reč o svojevrsnoj povratnoj sprezi: “Od intelektualaca vi uvek očekujete da budu moralno čistiji od političara, a oni su stvorili jednu ideologiju kojoj je trebao Milošević. On je njihove sulude fantazije sproveo u život. Sprovodio je ludosti Ćosića, Đoga, Crnčevića, Kapora...”²⁶ Na istorijskoj sceni sreli su se političar odlučan da po svaku cenu zadrži vlast, “inteligencija”²⁷ koja traži realizatora za svoje sulude zamisli, raspadom države obezglavljena vojska u iščekivanju novog “komandanta”, te uplašeni “narod”. U momentu kada su se stvorili uslovi za demokratski preobražaj, ovi individualni i kolektivni akteri povući će društvo u varvarstvo.

80 Za Popovića, društvo “nije prosto bilo koja velika skupina ljudi”; naprotiv, društvo su “ljudi u određenim, definisanim socijalnim i ekonomskim ulogama”.²⁸ Kada se društvo raspadne, više nema načina da se artikulišu “prepoznati realni interesi pojedinih društvenih grupa i slojeva”.²⁹ Tako nastaje homogeni “narod”.³⁰ Umesto tranzicije u demokratsko društvo, dogodila se “tranzicija” u “narod”. Popović jednostavno konstatuje da nije bilo dovoljno kapaciteta za drugačiju transformaciju – ni političkih, ni kulturnih, ni intelektualnih – kao što nije bilo ni aktera koji bi mogli da povuku tranziciju u pravom smeru. “[M]i nemamo

25 “Odgovornost snose srpski intelektualci”, str. 153.

26 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 221.

27 Za vrlo pažljivu i preciznu analizu nacionalističkog intelektualnog miljea u Srbiji tog doba vidi Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).

28 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 258.

29 Isto.

30 Popularnom, “narodnom” verzijom nacionalističke identitetske matrice bavio se ponajviše Ivan Čolović. Vidi, na primer, Ivan Čolović, *Politika simbola. Oglеди o političkoj antropologiji* (Beograd: B92, 1997), naročito ogled “Srpski politički etnomit”, str. 9-84.

svog Havela”, reći će.³¹ Tu prvu tranziciju osujetile su političke vođe, pre svih Slobodan Milošević, i nacionalistički intelektualci. Podršku im je dao i njihove stavove prihvatio narod, odranije naviknut na vođu. Jednako kao i vojska. To je grupni portret raspada.

Na toj slici dati su i detalji. Glavni akter, pokretač i realizator pada u varvarstvo nesumnjivo je Slobodan Milošević. Popović ističe dve crte Miloševićeve ličnosti. Jedna je želja za apsolutnom vlašću; druga je sklonost ka nemotivisanoj destrukciji. Ne uviđajući potonju, mnogi pregovarači propustili su priliku da na vreme reaguju i stanu Miloševiću na put.³²

Pored aktera, Popović jasno naglašava i strukturne elemente koji su uzrokovali pad. Među njima, opet, akcenat je na kulturnom aspektu. Popović insistira na “kulturi straha”. Strah motiviše ljude da prihvate nacionalističku ideologiju koju, pak, Milošević, vođen instinktom političkog preživljavanja, pronalazi kod domaćih intelektualaca. “Ljudi su bili uplašeni od budućnosti, strah je pojačan ekonomskom krizom, prezaduženošću Jugoslavije, padom komunizma, strašnim slikama iz Rumunije”, piše Popović, “I Milošević je osetio taj strah, strah kod ljudi od vremena u kome žive. I počeo je njime da manipuliše.”³³ Tako smo dobili vlast koja

[...] živi i opstaje na zaoštavanju odnosa sa svojim susedima. Prvo proglašava nekog za svog neprijatelja, što stvara strah kod Srba, a posle im obećava da će ih braniti pod uslovom da joj se daju šire nadležnosti. Tako se stvara krug: što veće nadležnosti ima ta vlast, stvara se veći strah, i što se veći strah stvara traže se još veće nadležnosti. Nije u interesu te vlasti da rešava bilo šta, jer time bi rušila temelj na kome počiva.³⁴

81

STRAH I MOĆ

O strahu u politici pisao je svojevremno Franz Neumann. Više od dve decenije ovaj Nemač se opsesivno vraćao jednom pitanju: kako je bilo moguće da njegova

31 “Pad u barbarstvo”, str. 123.

32 Pojedinačne uvide u vezi sa Miloševićem, koje je tokom devedesetih izložio u nizu intervju a i kraćih tekstova, Popović je 2006. objedinio u celovit portret. Kao (iznenađujući) uzor za taj portret poslužila mu je Coleridgeova interpretacija Shakespeareovog Iaga. Vidi “Milošević, nemotivisano zlo”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Pešćanik, 2010), str. 68-81; posebno str. 75-76.

33 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 221.

34 “Odgovornost snose srpski intelektualci”, str. 158.

država doživi epohalni društveni i moralni krah?³⁵ Nama će ovde – u kontekstu Popovićevih istorijskih analiza – biti posebno zanimljiv Neumannov ogled “Strah i politika”.³⁶ Za Neumanna, kao i za mnoge druge njegove sunarodnike, najkasnije od početka tridesetih godina prošlog veka bilo je očigledno da nemački građani srljaju u katastrofu.³⁷ Ostalo je, međutim, nejasno kako je došlo do suspenzije zdravog razuma u međuratnoj Nemačkoj. Poput svojih kolega iz frankfurtske škole, i Neumann je posegao za psihoanalizom u potrazi za prihvatljivim objašnjenjem potiskivanja razuma iz središta političkog života. Iz psihoanalize on će preuzeti i koncept straha, da bi ga razradio u eseju o strahu i politici.

Strah umanjuje slobodu odlučivanja, piše Neumann. Za slobodu odlučivanja, pak, konstitutivne su četiri slobode: sloboda mišljenja, sloboda religije, ekonomska sigurnost i sloboda od straha.³⁸ Jedino strah i sloboda od straha na presudan način iskoračuju iz domena racionalnog. Zato će u pokušaju da objasni iracionalno i pogubno ponašanje svojih sunarodnika Neumann staviti strah u središte svoje političke analize. Strah može ukinuti sposobnost da slobodno biramo i odlučujemo. Kada smo lišeni te sposobnosti, svaki ishod izgleda kao neminovan i van našeg uticaja.

Za Neumanna je važna razlika između realnog i neurotičnog straha: “Prvi se – realni strah – ukazuje kao reakcija na konkretne opasne situacije; drugi

35 To pitanje on će u jednom pismu iz 1954. formulirati na sledeći način:

“Kako sam si često nakon 1933. postavljao pitanje gdje se zapravo nalazi moja odgovornost za *nacionalsocijalizam*. Jer, ne verujem u kolektivnu krivicu – ali ne mogu se izuzeti od nje... Svi mi koji smo bili u opoziciji spram reakcije bili smo previše kukavice. Sve smo kompromitirali. Vlastitim sam očima vidio kako je himbena bila SPD u mjesecima od srpnja 1932. do svibnja 1933. (i ne samo tada) i ništa nisam rekao. Kako su se kukavički ponašali sindikalni bossovi – a i dalje sam im služio...” Navedeno prema Žarko Puhovski, “Kritička teorija politike Franza Neumanna”, u Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, preveli Nadežda Čaćinović-Puhovski i Žarko Puhovski (Zagreb: Naprijed, 1992), str. 7-17; citat na str. II.

36 Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, preveli Nadežda Čaćinović-Puhovski i Žarko Puhovski (Zagreb: Naprijed, 1992); navedeni esej na str. 227-255.

37 Potresno svedočanstvo o tome može se naći i u važnoj knjižici Karla Jaspersa *Pitanje krivice*. Vidi “Pogovor ‘Pitanju krivice’ napisan 1962”, u Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, prevela Vanja Savić (Beograd: B92, 1992), str. 99-104.

38 Naravno, Neumann se ovde poziva na uvide američkog predsednika Franklina D. Roosevelta, koji je 6. januara 1941. proglasio ove četiri slobode. – Neumann, str. 227.

– neurotički strah – proizvodi ego da bi ispočetka izbjegao čak i najdaljnju prijetnju opasnosti.”³⁹ Neurotični strah je unutrašnji strah, ali ga spoljašnje opasnosti mogu intenzivirati. Kombinacija unutrašnjeg straha i spoljašnje opasnosti može se ispoljiti u vidu straha od proganjanja. Strah od proganjanja podstiče predaju ega putem afektivne identifikacije sa masom. “Rast straha u strah od proganjanja uspijeva tada kada je jedna grupa – klasa, religija, rasa – ugrožena od gubljenja statusa, bez da razumije proces koji vodi njenoj degradaciji.”⁴⁰ Tada dolazi do političkog otuđenja, to jest do svesnog odbacivanja pravila igre političkog sistema. Konačno: “Regresivni masovni pokret, došavši na vlast, mora, da bi održao identificiranje s vođom, institucionalizirati strah. Tri su metode za to: teror, propaganda i, za pristaše vođe, zajedno počinjeni zločin.”⁴¹

Neumanna su pre svega zanimali građani Nemačke, u svome eseju nije se previše bavio vođom. Za njega kaže samo to da pred podanicima ne sme izgledati uplašeno. To je jedan od izvoda iz teorijske konstrukcije koju je podigao. Ima više razloga zbog kojih nam je Neumann ovde zanimljiv. Prvo, on na probleme koji su ga opsedali nije bacio naknadni pogled unazad. Naprotiv, pokušao je teorijski da ih uokviri u trenutku kada su iskrslili i manifestovali se u svojoj svojoj snazi. U tom smislu, Neumann je izuzetan primer pravnik i politikologa koji ne zatvara oči pred zloslutnim događajima; on nastoji da ih razume, opiše i ponudi izlaz.⁴² Isto se može reći i za Popovića.

Ima više podudarnosti između interpretacija istorijskih događaja koje su ponudili Franz Neumann i Srđa Popović. Tumačeći događaje u Srbiji na prelazu iz osamdesetih u devedesete godine 20. veka, Popović razvija analitički model umnogome sličan modelu nemačkog pravnik. Popović rečito pokazuje kako je i u Srbiji reč o zameni realnog straha neurotičnim, to jest o skretanju pažnje od stvarnih problema. Stvarni problemi se skrivaju, prećutkuju, zataškavaju, tako što se izmišljaju novi problemi. Jednostavan je mehanizam u osnovi tog obrasca. Postoje dobri razlozi da građani budu uplašeni, njihovi životi realno jesu ugroženi. Problem dodatno pogoršava nerazumevanje pravih uzroka za tu ugroženost: konkretna

39 Neumann, str. 232-233.

40 Isto, str. 253.

41 Isto, str. 254.

42 Njegova obimna knjiga *Behemot. Struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944* (preveo ju je Damjan Lalović, a objavio zagrebački Disput 2012), čije je prvo izdanje izašlo 1942, a drugo, dopunjeno, 1944. godine odličan je primer za takav pristup. Ta knjiga je pored ostalog poslužila i za osmišljavanje sudskih procesa u Nirnbergu. Pandan toj knjizi u domaćem kontekstu jeste, recimo, zbornik *Srpska strana rata* koji je priredio Nebojša Popov, a izdala Republika 1996. godine.

opasna situacija ostaje izvan vidokruga. Da tako bude, staraju se pored političara i mediji. Umesto da tačno informišu građane o stanju stvari, oni kreiraju sliku sveta – *da je ceo svet u zaveri protiv nas*⁴³ – koja indukuje⁴⁴ neurotični strah.

Neurotični strah predstavlja podnošljiviju zamenu za realni strah. Na toj neurotičnoj slici jasno su označeni tobožnji uzroci opasnosti koje je lako otkloniti. Recimo, umesto realnih okolnosti koje tada ugrožavaju pristojan život u Srbiji – ekonomska kriza, raspad institucija, nestanak državnog okvira – u prvi plan se kao nosioci pretnje pojavlju donedavni sunarodnici koji “nam” rade o glavi. To što postoji realni razlog za strah samo dodatno pojačava neurotični strah koji sprečava da se identifikuje i razume stvarnost. Umesto pravog rešenja za ublažavanje opasne situacije – sklapanjem novih društvenih aranžmana – javlja se lažno rešenje: rat protiv suseda koji nam rade o glavi.

84 Neumannov model je za nas zanimljiv i zbog aspekta “zajedničkog zločina”. Identifikacija “naroda” sa vođom gradi se i putem osećanja krivice zbog učešća u zajedničkom zločinu i realnog straha od kazne. Tu, naravno, nije reč isključivo o krivici u krivično-pravnom smislu. Pre svega se misli na kolektivnu odgovornost koju podanici izbegavaju identifikacijom sa vođom. Po Neumannu, vođa koji želi da veže podanike za sebe mora izvesti zločin u koji će svi oni biti umešani. (Zgodno će mu tu poslužiti jedan fikcionalni primer – lik Stavrogina iz *Žih duhova*.) Taj zločin udara večni pečat na savez između vođe i naroda. On čini da taj savez ne može biti razvrgnut. Po mogućstvu, zločin treba povremeno obnavljati, kako bi se savez dodatno učvrstio.

Svoj mračni esej Neumann će završiti jednim optimističnim i naizgled krajnje naivnim predlogom: “Mnijemo li ozbiljno s humaniziranjem politike, že-

43 Popović o Srbiji: “[...] i to je u stvari jedna monstruoza država koja smatra, to je njena ideologija, da je ceo svet u zaveri protiv nje i da je i kriminal sredstvo kojim se može poslužiti za preživljavanje”. – “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 208.

44 Reč “indukuje” ovde nije na mestu. Koristim je da bih izbegao priču o odricanju poriva koju u vezi sa strahom sklapa Freud, a za njim i Neumann. Zanimljivo je ipak pomenuti Freudovo objašnjenje, na koje se čvrsto naslanja i Neumann, kako ograničenje poriva osujećuje užitak, pa otuda ne može biti ispunjen zahtev da se bude srećan. Tu osujećenost Freud će povezati s proizvodnjom straha. Ako to prevedemo u domen politike, dobili bismo otprilike sledeći jednostavan narativ: vođa podanicima obećava da će biti srećni, pri čemu računa na njihove porive ka užitku; svoje obećanje ne može ispuniti; iz izneverenih očekivanja, to jest odricanja poriva, nastaje strah; u toj situaciji i podanici i vođa proizvode neurotični strah kako bi izbegli bilo kakvu pretnju konkretne opasnosti.

limo li spriječiti da demagog koristi strah i apatiju, ne smijemo, mi učitelji i studenti, šutjeti. Trebamo potiskivati bahatost, tromost i gnušanje spram prljavštine dnevne politike. Moramo govoriti i pisati.”⁴⁵ Treba imati na umu da je ovo naivnost osobe koja je iz prve ruke, već tridesetih godina prošlog veka, iskusila pogubnu nacionalsocijalističku politiku. Popović nam danas deluje kao sledbenik upravo jednog ovakvog “idealističkog” saveta.

Spremnost da se vođa iz straha bespogovorno sledi, identifikacija masa sa vođom, najkasnije od treće dekade prošlog veka zaokupljaju pažnju filozofa, kritičkih mislilaca, psihologa, politikologa.⁴⁶ Jan-Werner Müller tu zaokupljenost objašnjava kao reakciju na snažni ulazak masa na javnu scenu: politički sistemi morali su da se saviju pod pritiskom velikog broja ljudi koji su zahtevali da se u oblikovanju društva i države uvaži i njihov glas. Tobože u želji da ispune te zahteve, političke vođe kršile su osnovne demokratske principe i izmišljali nove, “demokratskije” poretke. Tako su i nacionalsocijalistička Nemačka i Sovjetski Savez (ovde ih navodim zajedno bez želje da sugerišem da postoje suštinska podudaranja između ta dva poretka) imali svoje apologete koji su isticali njihovu “pravu” demokratičnost.

Brojniji od branilaca tih sistema bili su ipak njihovi kritičari. Kada govorimo o vođi koji manipuliše narodom putem straha od proganjanja, vredi skrenuti pažnju na još jednog od njih – Eliasa Canettija.⁴⁷ Posebno će nam biti zanimljive dve njegove opaske o “masi Nemačke”. Prvo: simbol te mase, kaže Canetti, bila je – vojska.⁴⁸ I drugo: opčinjenost militarizmom ogledala se i u funkcionisanju nemačkog parlamenta, koji je, po Canettiju, imao psihološku strukturu zaraćenih

45 Neumann, str. 254-255.

46 Jedan od klasika te literature je španski liberalni filozof José Ortega y Gasset. U knjizi *Pobuna masa* iz 1930, on je “čoveka mase” okarakterisao onime što mu je nedostajalo, “a nedostajali su mu tobožnji kvaliteti liberalne ličnosti dobrog devetnaestog veka, a naročito racionalnost i uzdržanost. Još gore od toga, ‘čovek mase’ preuzimao je poluge države i moderne tehnologije, što je, zauzvrat, dalje homogenizovalo ‘mase’”. Tako Jan-Werner Müller sažima poziciju španskog filozofa (Jan-Werner Miler, *Osporavanje demokratije*, prevela Slobodanka Glišić [Beograd: Fabrika knjiga, 2013], str. 30). Ta pozicija je, razume se, u mnogo čemu sporna. I liberali i socijaldemokrate ponudili su niz rešenja za problem koji je Ortega dobro uočio, iako je na njega pogrešno odgovorio. Vidi Hose Ortega i Gaset, *Pobuna masa*, preveo Branko Anđić (Čačak: Gradac, 1988).

47 Pre svega, ovde mislim na knjigu Elijas Kaneti, *Masa i moć*, preveo Tomislav Kargaćin (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010).

48 Kaneti, str. 193-197.

strana:⁴⁹ svrha glasanja u parlamentu bilo je “samo to da se na licu mesta oceni snaga obeju grupa”.⁵⁰

Kao u ratnom sukobu, “glasanje postaje presudno kao trenutak u kojem dve strane stvarno *odmeravaju snage*”,⁵¹ a da pri tom niko zaista ne veruje “da je mišljenje većeg broja ljudi kod nekog glasanja istovremeno i ispravnije zbog njihove brojčane premoći”.⁵² Canetti je smatrao da ovaj njegov opis parlamentarnog sistema važi za sve evropske parlamente, bez obzira na to da li je reč o dvopartijskim ili višepartijskim političkim sistemima. Naravno, nije bio u pravu. On se bavio jednim posebnim sistemom – političkim sistemom nacionalsocijalističke Nemačke – te njegovi uvidi ostaju validni samo kada je reč o tom i njemu sličnim sistemima. U nekim drugim sistemima iz tog i kasnijih vremena, pravo većine da donosi odluke bilo je strogo ograničeno ustavom i zakonima. Tu bi bila reč o ustavnim demokratijama koje počivaju na vladavini prava, a ne na vladavini većine.

Neumann i Canetti pokazuju lice i naličje istog tipa vlasti, to jest način vođenja spoljašnje i unutrašnje politike izrazito autoritarnih režima. I jedno i drugo lako je primenljivo na Srbiju iz devedesetih. I jedno i drugo uočio je i Popović i jasno to predstavio.

86

III. 1991-2000.

”PRODUŽENO KRIVIČNO DELO“

”Ovoj zemlji predstoji teško puzanje iz crne rupe u koju se ukopala tokom poslednje decenije”, tako Popović vidi Srbiju u leto 2000. Nije imao ni najmanju nedoumicu oko toga šta se dogodilo tokom devedesetih. Naziva to “produženim krivičnim delom“:

... kada postavite oko jednog grada artiljeriju i snajpere koji četiri godine, kao na streljani, odstreljuju ljude, žene, decu – onda postaje jasno da se tu radi o jednom masovnom zločinu, koji se odvija, kako bi pravnici kazali, jednim produženim krivičnim delom, pred televizijskim kamerama, a ceo svet nemoćno gleda to divljaštvo. Tu streljanu finansirala je i organizovala vlast u Beogradu...⁵³

⁴⁹ Isto, str. 203.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto, str. 204.

⁵³ “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 245.

Produženo krivično delo proisteklo je iz osnovnog zločina srpskog političkog rukovodstva – zločina protiv mira.⁵⁴ Zajednica koja je 1990. propustila šansu da se transformiše te nije izvela tranziciju i uspostavila pravnu državu i vladavinu prava, završila je kao homogena masa, to jest “narod”. Taj “narod” se sada našao na prelasku iz devedesetih u dvehiljadite sa bremenom odgovornosti za teške zločine počinjene u njegovo ime i uz njegov, ne samo nemi, pristanak. Popović, međutim, jasno razdvaja odgovornost “naroda” od krivično-pravne odgovornosti njegovih vođa i profesionalnih boraca:

Ljudi nisu verovali u rat, jer se nisu mrzeli toliko da bi rat i vodili. Zato su i zločini koje su na početku sukoba činili pripadnici JNA i Arkana bili tako strašni, vadili su oči, ubijali su masovno ljude oko Vukovara, raspirivali mržnju. Verujem da je sve to hladnokrvno smišljeno, da bi rat mogao da se hrani. Onog trenutka kad na televiziji pokažete leševe, odrubljene glave, kada ubijete nečije dete, ceo univerzum se menja. Zaboravlja se da smo se nekad, ako ne ludo voleli, a ono makar tolerisali i živeli zajedno... Nasilje, dakle, nije nastalo spontano, već je naređeno sa vrha i izvodili su ga profesionalci. Proizvodili su leševe, strah i mržnju. Vlada je mogao mirno da vlada. Više nije bilo bitno u kakvom ćemo uređenju živeti, kako će izgledati skupština, kakva je opozicija... Strah je sve normalno razneo kao atomska bomba.⁵⁵

87

Povratak u normalnost zahtevao bi pre svega prihvatanje istine o devedesetima. Ta istina morala bi biti dovoljan razlog za pokretanje korenitih promena u društvu, koje podrazumevaju izgradnju institucija pravne države i vladavinu prava. Pored toga, u otklonu od zločina morao bi se formirati i novi identitet. Dakle, Srbija se posle devedesetih našla na istoj onoj tački na kojoj je bila i 1990. Ovaj put, međutim, teret nasleđa loše prošlosti mnogo je teži. Ako je početkom devedesetih problem bio u tome što Srbi, “u proseku, ne znaju ništa ni o svojoj tradiciji, ni o svojoj kulturi, ni o svojoj istoriji”, pa im je “Milošević objasnio šta znači biti Srbin”, a to sa srpskom tradicijom i srpskom kulturom i istorijom nije imalo nikakve veze,⁵⁶ stvari su sada bile još mnogo komplikovanije i zloćudnije. Istina iz devedesetih nosi sa sobom krivično-pravnu odgovornost bezmalo čitavog državnog aparata. Bilo je nerealno

54 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 207. Vidi i “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”.

55 Isto, str. 222.

56 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 209.

očekivati da će taj isti aparat insistirati na obelodanjivanju te istine. Pored toga, postojala je bojazan, o kojoj Popović takođe govori u leto 2000, da “narod to ne bi prihvatio”. Vreme će potvrditi da taj “patriotizam” što se ogleda u jatakovanju “svakom lopovu i ubici samo zato što je Srbin” zaista prevlađuje u Srbiji iako “strahovito moralno nagriza društvo”.⁵⁷ Uprkos svemu, Popović insistira da se mora stvoriti jedna kredibilna pozicija koja bi uporište imala u istini:

Srbi su dosad istoriju učili uglavnom iz narodnih pesama, a nema nade ukoliko nemate jasnu svest o sebi, pa i onom najgorem u sebi. Identitet smo zasnivali na gomilama laži, istorijskih neistina i to nas je dovde i dovelo. Najveći patriotski zadatak u Srbiji je da se spozna ta istina, ne samo onaj deo slavne istorije kojim se Srbi ponose, već puna istina – o porazima, klanjima, užasima koje su Srbi počinili.⁵⁸

Pošto Srbi nisu bili u stanju da obelodane tu istinu, izlaz se morao tražiti izvan Srbije. Srđa Popović video ga je, za kratko, u Sudu u Hagu. Drugi izlaz nametale su same činjenice i realni odnosi moći unutar Srbije. Popović se nije ustezao da to glasno izgovori: zarad sopstvene budućnosti, Srbija treba da bude vojno poražena.

88

SUD U HAGU

Godine 1995, Popović Sudu u Hagu predviđa važnu ulogu u zaustavljanju spirale sukoba, zločina i osvete:

Ja jesam za taj sud, čak i ako ga neće biti. Ne znam koliko je iskrena želja za taj sud, čak i onih koji su ga stvorili. Ali, ja tu ne mogu da se postavim ni nepristrasno, ni objektivno, jer ne želim ni da pomislim da takvog suda neće biti. Na ovom celom prostoru ne može biti života dok krivice ostanu kolektivne. Kolektivne krivice samo vode novim sukobima, revanšizmima, i tome nema nikad kraja, to je jedan začarani krug koji ovde večno traje. Ako bi jedanput mogli da se individualiziraju učinioci, njihovi zločini i odgovornost, možda bi onda bilo lakše tim kolektivima nacionalnim da opšte jedni s drugima.⁵⁹

Utvrđivanje krivice individualnih počinitelaca ne sme se shvatiti kao rasterećenje kolektiva od odgovornosti. Da ponovimo, kada je reč o pojedincima krivica podrazu-

⁵⁷ “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 246.

⁵⁸ “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 220-221.

⁵⁹ “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 207.

meva krivično-pravnu odgovornost, u slučaju kolektiva krivica se odnosi na političku i istorijsku odgovornost. To su jasni odvojeni koncepti i ne treba ih mešati.

Postoje tri vrste odgovornosti za ove zločine: prva obuhvata naredbodavce i izvršioce, i ona je krivična. Postoji druga odgovornost, odgovornost kreatora javnog mnjenja (takozvanih elita), koji su te zločine podsticali, opravdavali, zataškavali, branili, bagatelisali, relativizovali. Ta odgovornost je moralna: neizbrisiva krmača na tim biografijama, njihova trajna fusnota. Postoji i treća vrsta odgovornosti, političko-istorijska: to je odgovornost onih koji su nekoliko puta birali zločinačku vlast, nosili slike Miloševića, kada je već bilo jasno o kome se radi, sa cvećem ispraćali tenkove, širili *rodoljublje*. [...] Ta krivica je, bojim se, *prilično kolektivna* i trajeće sve dok traje i kolektivno poricanje, pravdanje i zataškavanje zločina.⁶⁰

Popović je od Suda pre svega očekivao utvrđivanje krivično-pravne odgovornosti. Međutim, pročitavši Statut Suda, zaključio je da u tom smislu “Hag neće biti uspešan”.⁶¹ Razlog za neuspeh je izbegavanje Suda da u Statut unese zločin protiv mira. Izostavljanje tog zločina za Popovića je bilo “ruganje mrtvima”.⁶² No, Popović će i dalje videti prostor da Sud obavi jedan koristan posao i to u vezi sa utvrđivanjem i obelodanjivanjem istine o zločinima. Ako već neće privesti pravdi glavne zločince, Sud bi mogao pomoći ljudima da na osnovu nepobitnih činjenica prihvate “političko-istorijsku odgovornost”. S jedne strane, prihvatanje istine i odgovornosti

89

60 “Kapitulacija pred zločinom”, *Vreme* (Beograd), 5. 9. 2002; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 90-92; citat na str. 92.

61 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 220.

62 “Ruganje mrtvima”, u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 212-214. Frazu “ruganje mrtvima” Popović je preuzeo od sudije Suda u Nirnbergu Roberta H. Jacksona. Sudija Jackson bio je Popoviću važan iz dva razloga. Jedan, koji smo već pomenuli, ticao se Jacksonovog insistiranja na krivičnom delu zločina protiv mira. Drugi je u vezi sa njegovim odbijanjem da se suđenje pretvori u istragu o uzrocima rata. Koji god da su uzroci rata, smatrao je Jackson, sud mora rigidno da se pridržava doktrine da je planiranje i započinjanje agresivnog rata bilo ilegalno. Isti stav uporno je branio i Popović. Istu argumentaciju izneo je, u vezi sa osnivanjem Komisije za istinu i pomirenje od 29. marta 2001. jedan drugi poznati ovdašnji pravnik i ugledni javni intelektualac – Vojin Dimitrijević, u pismu od 15. aprila 2001, u kome odbija da bude član komisije u čijem programu stoji da će se baviti uzrocima rata a ne konkretnim zločinima.

koju ona sa sobom nosi imalo bi jednu praktičnu posledicu: naime, “pisanje prave istorije ovog rata” potrebno je, veruje Popović, i zato što će Srbi ostati “izolovani, pariže u svetu, i neće moći da se uključe ni u šta” sve dok se “ne suoče sa istinom, s onim što je učinjeno u njihovo ime u ovome ratu”.⁶³ Stoga:

Sud može obaviti jednu stvar koja se sada ne vidi dobro, a koja je veoma važna. Arhivi u Hagu biće naša istorija, istorija našeg zločina. Tu će istoriju pisati neko ko je posve objektivan, ko se nalazi daleko od našeg jugoslovenskog konteksta. Mislim da je to važno za sve jugoslovenske narode. Jer, zna se kako smo mi pisali istoriju – onako kako nam se sviđa – a ratovali smo, između ostalog, i stoga što smo se svađali oko prošlosti koju smo svi drugačije videli, ratovali smo što nam se, recimo, nisu slagali brojevi žrtava po raznim jamama i Jasenovcima... Srbima sada neće dokazivati Muslimani i Hrvati šta su radili u ovom ratu. Istoriju će pisati neko drugi, u Hagu...⁶⁴

90 Baš kao Teitel čijim smo stavovima započeli ovaj tekst, Popović takođe veruje da obelodanjena istina vodi promeni kulturnih obrazaca, uspostavljanju novog identiteta, što mora ići uporedo sa izgradnjom pravne države zasnovane na vladavini prava. Zato u njegovim razmišljanjima iz druge polovine devedesetih Sud u Hagu ostaje važan uprkos krupnoj manjkavosti njegovog Statuta. Iz više razloga, Sud u Hagu nije ispunio ni tu drugu ulogu. Istina koja je tamo utvrđena, dočekana je u Srbiji sa nepoverenjem. Osobe kojima je tamo suđeno ovde su zadržale status nacionalnih junaka.⁶⁵ Kulturni model pokazao se jačim – upravo onako kako je o tome pisao Ivančić povodom slučaja Šakić u Hrvatskoj⁶⁶ – od pravnih odluka i istine na kojima su one počivale.

PRIŽELJKIVANJE PORAZA

Godine 1993. Popović je sa grupom intelektualaca potpisao otvoreno pismo “Šta Zapad mora da uradi u Bosni”⁶⁷ upućeno predsedniku Sjedinjenih Država. U pismu se od američkog predsednika tražilo da Zapad bombarduje položaje srpskih

63 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 210.

64 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 220.

65 Vidi Igor Bandović (prir.), *Rad Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i domaćih sudova za ratne zločine* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005).

66 Vidi belešku 14.

67 “Šta Zapad mora da uradi u Bosni”, *The Wall Street Journal* (New York), 2. 9. 1993; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 167-170.

snaga u Bosni. Uprkos napadima koji su na njega potom usledili zbog tog pisma, Popović je više puta ponovio isti zahtev i obrazložio njegovu suštinu. Iste godine, po objavljivanju pisma, Popović objašnjava:

Mislim da je patriotski danas želeti vojni poraz u Bosni, jer bi on značio i kraj zločina, i politički poraz Miloševića i nadu za katarzu i preokret, i suđenje ratnim zločincima i kraj kolektivnih krivica koje samo rađaju revanšizme i reprodukuju nasilje.⁶⁸

Stvar je bila u tome što su se na ključnim mestima nalazili ljudi sa “apokaliptičnim vizijama”. Oni su nasledili “komunistički aparat, medije, novac, organizaciju”. Imali su pod sobom i vojsku. To je “beznadežna situacija”,⁶⁹ u kojoj se pomoć mora tražiti spolja. Godine 1995, ponovo:

U Srbiji je napravljena jedna gotovo neraskidiva veza između vlasti i kriminala. To se samo silom može razbiti. Milošević drži sve poluge vlasti, drži privredu, medije, vojsku, policiju. Ne zanima ga skupština, međustranački život. On je vaninstitucionalan, da se poslužim njegovom omiljenom frazom. Vlada vaninstitucionalno [...].

[...]

Da je zločin manji, možda bi se i mogao lakše priznati. Stoga se i bojim da će sutra, kada se bude videlo da je sve ovo jedan strašan promašaj, biti lakše reći ono što govori Dobrica Ćosić: pa mi smo jedan proklet narod – a ne: mi smo narod čija je vlast počinila toliki zločin. I ne samo vlast. Iz tog ludila nas, kao i Nemce, može izvući samo jedan nedvosmislen poraz.⁷⁰

Poraz kao jedini izlaz iz režima koji društvo uvlači u masovni zločin nije, naravno, kao rešenje izmislio Srđa Popović. Jedna od potresnih epizoda iz istorije međuratne Nemačke svedoči da su se istim idejama vodili i ljudi iz tog doba. Među njima, recimo, Karl Jaspers. On će objasniti da je već u prvoj polovini tridesetih godina 20. veka bilo sasvim jasno da Nemačka hrli ka epohalnom slomu. Pored toga, bilo je jasno da to društvo nema kapacitet da zaustavi taj kataklizmični pad u varvarstvo. Stoga će Jaspers

68 “Opet bih potpisao!”, *Borba* (Beograd), 13. 9. 1993; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 171–175; citat na str. 174.

69 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 198.

70 “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 219, 221.

u jednom sećanju⁷¹ na te godine, sećanju koje je zabeležio posle rata, priznati da se sa prijateljima slagao da bi jedini izlaz za Nemačku bila strana okupacija, i to što pre to bolje. Do okupacije, kao što znamo, nije došlo, i on će naknadno, pošto su se strašni događaji odigrali, krivicu za katastrofu jednim delom pripisati i silama saveznicama. Trebalo je, smatra on, da te snage primene silu pre nego što je Nemačka uopšte i započela svoj ratni pohod. Na sličnom tragu biće i otvoreno pismo iz 1993. koje je potpisao i Popović. Slična svest o nemoći da se spreči moralna katastrofa navela je Popovića da i posle 1993. dosledno zagovara vojnu intervenciju protiv Srbije. Ovde međutim nije reč samo o kapacitetima društva da se sâmo stara o svojoj pristojnosti, ima nešto i u samoj prirodi masovnog zločina što ga od jedne tačke nadalje čini neminovnim a društvo nemoćnim da se odupre toj navadi.

KULTURA I MASOVNI ZLOČIN

92 Grubo govoreći, može se napraviti razlika između dve vrste kolektivnih zločina: jedne bismo mogli okarakterisati kao režimske, a druge kao masovne. Režimi koji sistematski krše prava sopstvenih građana suočavaju se sa odgovornošću koja ne mora nužno imati veze s kolektivnim identitetom koji preovlađuje u datoj političkoj zajednici. Zapravo, najčešće ta veza i ne postoji, uprkos nastojanjima režima da se predstavi kao izraz volje naroda: ti režimi na vlasti se održavaju silom te ako su na početku i imali široku podršku građana, vrlo brzo su je izgubili. Stoga je u takvim situacijama nešto jednostavnije započeti tranziciju ka pravnoj državi i vladavini prava, jer ta transformacija ne ugrožava kulturne i identitetske osnove političke zajednice.

Stvari stoje sasvim drugačije kada je reč o masovnim zločinima. Masovni zločin ne može se konceptualizovati bez pozivanja na kolektivni identitet, što onda neminovno nosi sa sobom i kolektivnu odgovornost. Kolektivni zločin je delo koje je počinio znatan broj pripadnika jedne grupe, u ime svih članova te grupe, uz podršku većine članova grupe, nad pojedincima koji su izabrani kao mete na osnovu njihovog pripadanja drugoj grupi.⁷² Taj zločin nemoguć je bez opšte saradnje i saučesništva mnogih, ako ne i većine pripadnika datog društva. U slučaju kolektivnog zločina društvo je prožeto zločinom u meri u kojoj u njemu saučestvuju ili mogu saučestvovati gotovo svi pripadnici tog društva. Kolektivna odgovornost tada ne proizlazi samo iz pripadništva grupi koja određuje ono što njeni članovi jesu, kao ni samo iz toga što je svaki član grupe eventualno umešan u ono što rade i drugi članovi. Za masovni zločin je karakteristična zajednička kultura koja povezuje

71 Vidi belešku 37.

72 Nenad Dimitrijević, *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost*, preveli Dejan Ilić i autor (Beograd: Fabrika knjiga, 2011), str. 54.

pripadnike grupe tako što im daje zajednička iskustva i poglede na svet. Ta kultura pokreće na činjenje zločina i nudi opravdanje za zločin.

Tri uslova moraju biti ispunjena da bi uopšte imalo smisla govoriti o masovnom zločinu. Prvo, taj zločin mora biti svesna akcija velikog broja organizovanih pojedinaca. Drugo, zločin treba da bude ideološki, pravno i politički institucionalizovan i normalizovan. To čine mogućim politički aranžmani, pravne norme i sistem vrednosti, verovanja i stavova koji su oblikovani tako da dopuštaju, opravdavaju i čine običnim povređivanje osoba koje su proizvoljno proglašene neprijateljima. I treće, većina građana treba da prihvati taj izopačeni sistem vrednosti, pri čemu se to prihvatanje ogleda u davanju podrške režimu, njegovoj ideologiji i delima, to jest zločinima.⁷³

Zbog svega toga izuzetno je teško, ako ne i nemoguće, izvesti tranziciju iz režima koji je uvukao građane u masovni zločin, jer ta tranzicija ne može da se izvede bez promene kulturne osnove društva ogrezlog u zločin. Stoga poraz izgleda kao jedna od retkih mogućih opcija za tako korenitu promenu. Inače, zahtev da se kultura koju oblikuju promoteri zločina promeni sama od sebe i samu sebe osudi deluje apsurdno.

IV. 2000-2012.

93

KULTURNI MODELI

Promena kulturnih obrazaca i zajedno sa njom promena kolektivnog identiteta nisu, naravno, sami sebi svrha. Promena treba da dovede do jednog drugog, važnijeg cilja. Cilj tranzicije i obuhvatne društvene, kulturne, identitetske transformacije jeste, recimo to još jednom, formiranje pristojnog društva. Pristojno društvo podrazumeva pravnu državu i vladavinu prava: "Uspostavljanje pravne države i vladavine prava je apsolutno najvažnije pitanje. Pri čemu su to dve stvari. Pravna država bi bila država koja primenjuje svoje zakone, a vladavina prava bi zahtevala da ti zakoni nešto valjaju."⁷⁴

⁷³ Nenad Dimitrijević, "Moralna odgovornost za kolektivni zločin", u O. Savić i A. Miljanić (ur.), *Zajednica sećanja* (Beograd: Beogradski krug, 2006).

⁷⁴ "Zavisno sudstvo", *Emisija Peščanik* (Beograd), 8. 12. 2005; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 400-402; citat na str. 401. Ovo je inače tipičan način na koji je Popović u svojim javnim istupima definisao koncepte na koje se pozivao: kratko, tačno i jednostavno. Jer, suština pravne države "sastoji se u razdvajanju političke strukture države i njene pravne organizacije, koja sama, tj. nezavisno od političke struk-

I “sve to moramo od nule da pravimo”; tu smo se našli “zato što smo jednog trenutka proklamovali bezakonje”.⁷⁵ Izrekavši to, Popović je ulepšao sliku domaće stvarnosti. Ne krećemo od nule, već, da to tako kažemo, iz dubokog minusa. “Minus” se ogleda upravo u dominantnoj kulturi i kolektivnom identitetu. Pravna država i vladavina prava ne uspostavljaju se na “čistoj površini” društva. Nije stvar samo u tome da se takva površina ne može ni zamisliti kao neka vrsta nulte tačke u istoriji društva.⁷⁶ Da bismo uopšte govorili o društvu, moramo pretpostaviti da je “društvena površina” na neki način već uređena i da na njoj već postoje određena društvena “zdanja” u vidu institucija koje otelovljuju jedan vrednosni poredak. Ovo “zdanje” u slučaju Srbije svakako se ne može nazvati pravnom državom i vladavinom prava i to se onda hoće promeniti. Međutim, spram pokušaja promene, “zdanje” deluje kao čvrsti bedem protiv institucija pravne države koje treba da otelove vladavinu prava. Zato se ne može reći da “krećemo od nule”. I zato Popović na drugom mestu precizno kaže da “sve naše teškoće imaju koren u postojećem *kulturnom modelu*”.⁷⁷ Popović će ponuditi više različitih opisa tog kulturnog modela. Na jednom

ture treba da garantuje slobodu i sigurnost”. – Franc Nojman, *Vladavina prava. Politička teorija i pravni sistem u modernom društvu*, preveo Slobodan Divjak (Beograd: “Filip Višnjić”, 2002), str. 216. Vladavina prava, pak, ogleda se u ograničavanju “političke vlasti nekim opštim zahtevima za otklanjanje institucionalno-normativnih i realno političkih mogućnosti arbitrarnog političkog odlučivanja”. – Lidija R. Basta Flajner, *Politika u granicama prava. Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu* (Beograd: Službeni glasnik, 2012 [1984]), str. 181.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Analogija sa nultom tačkom iz nemačke posleratne istorije samo potkrepljuje ovaj stav. Izgradnja drugačije Nemačke išla je s teškom mukom i uz mnogo otpora. Koncepti ustavnog patriotizma i militantne demokratije razvijeni su upravo kao efikasni odgovori na otpore koje je nemačko društvo pružalo protiv promena. Nulta tačka mogla bi se shvatiti i kao zalaganje za apsolutni zaborav. Ni ta opcija, međutim, nije realna, po najpre zato što su svuda oko nas posledice zločina, kao i njegove preživele žrtve. Zaborav bi bio poništavanje njihove patnje i negiranje, po drugi put, njihovog statusa kao ravnopravnih ljudskih bića. O tome više vidi u Nenad Dimitrijević, *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost*, preveli Dejan Ilić i autor (Beograd: Fabrika knjiga, 2011), posebno Drugo poglavlje.

⁷⁷ “Čip Milovana Danojlića”, *Feral Tribune* (Split), 29. I. 2004; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 386–389; citat na str. 389.

mestu svrstaće ga u kategoriju “analgezičnih” kultura i naglasiti da su to one kulture koje ograničavaju primenu teorije racionalnih aktera.⁷⁸

To su kulture koje “nisu orijentisane prema postizanju ciljeva, već ka izbegavanju bola [...], smanjenju stresa i učvršćivanju stabilnosti”. To je kultura društava koja se prilagođavaju neprijateljskoj i teškoj sredini “odustajanjem”, “povlačenjem u apatiju ili u mali zaštićeni svet samoograničenih aktivnosti”; to su društva “zasnovana na frustraciji, a ne na motivaciji” [...]. Pod “teškom sredinom” podrazumeva se materijalno siromašna sredina, u kojoj su “rizici veliki, a aspiracije rutinski frustrirane” [...]. Drugim rečima, radimo na sopstvenu štetu, jer nam je takav, analgezičan, kulturni obrazac [...].⁷⁹

Ovo odbijanje da se vidi realnost koja nanosi “bol” dovodi Srbiju u apsurdnu poziciju: “stara predstava o sebi (pre zločina) nije moguća, a psihološki je nemoguće stvaranje nove (posle zločina)”; stoga je identitet čitavog društva i svakog njegovog člana postao “sumnjiv, neodređen, nestvaran, jer se identitet gradi na *kontinuitetu* predstave o sebi”.⁸⁰ Stvar je u tome što “istorija poslednje decenije prošloga veka za nas jeste istorija zločina”, dakle baš zločina, a ne, recimo, “istorija ratova, jer

⁷⁸ U vezi sa ovim tek jedna uzgredna zabeleška. U svom predgovoru, predviđajući obimnog uvoda u društvene nauke Jona Elstera požaliće se – “Otkuda tako slabo zanimanje za Elstera u Srbiji?” – da je zanimanje za ovog norveškog teoretičara, kao i za teorije racionalnog izbora uopšte u Srbiji izuzetno slabo. Setili su se ipak da pomenu knjigu Vladimira Gligorova *Politička vrednovanja* iz 1985, ali ne i njegov opis raspada Jugoslavije upravo iz ugla teorije racionalnog izbora *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1994; na srpskom je elektronsko izdanje knjige sada dostupno u prevodu Lane Budimlić [Beograd: Peščanik, 2014] na <http://pescanik.net/wp-content/PDF/Gligorov/vladimir-gligorovzastosezemljeraspadaju.pdf>). Srđa Popović je ostao potpuno izvan njihovog vidokruga. Tim povodom, njihovo pitanje moglo bi da se preformuliše: zašto je zanimanje ovdašnjih politikologa za tekstove Srđe Popovića tako slabo? Vidi Dušan Pavlović, Smiljana Skiba, “Predgovor prevodilaca”, u Jon Elster, *Kako objasniti društveno ponašanje. Još matica i šrafova za društvene nauke* (Beograd: Službeni glasnik, 2014); citirano pitanje na str. 10.

⁷⁹ “Izbegavanje bola”, *Danas* (Beograd), 9. 4. 2004; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 140–141; citat na str. 141.

⁸⁰ “Srpsko društvo i ratni zločini”, *Odjek* (Sarajevo), ljeto–jesen–zima 2003; u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 107–113; citat na str. III.

su se ti *ratovi* gotovo isključivo sastojali od nasilja naoružanih profesionalaca nad civilima”.⁸¹ Iz loše prošlosti nema izlaza zbog “analgezičnog” kulturnog modela čije se funkcionisanje tumači po analogiji sa psihološkim mehanizmima. Reč je o nesposobnosti “da se činjenice nepristrasno posmatraju van konteksta ‘drugih psiholoških potreba, želja i aspiracija’”.⁸² Opet je strah pokretač. Strah od bola ili, nešto preciznije, “strah od rušenja”.

Kada je reč o individualnoj psihi, strah od rušenja vezuje se za događaj koji se već dogodio: pojedinac je već doživeo rušenje, ali tu činjenicu nosi skrivenu u svom nesvesnom, pošto je događaj tako traumatičan da nije u stanju da ga prihvati i integriše u svoj ego. Tako se našao u nekoj vrsti agonije, preplavljen zebnjom koja preti da opustoši, poruši, uništi njegov psihički život. Tu imamo neprepoznatu disocijaciju između prošlog događaja i teškog iskušenja koje treba da nastupi. Za pojedinca: “[...] rezultat je ‘psihička smrt’. Čovek živi ‘kao da je već umro’, to je njegova glavna odbrana.” Što se tiče čitavog društva: “[...] to je nesposobnost da se postane ‘ono što jesi’. To je važna i velika laž ugrađena delimično u intelektualnu i, što je mnogo važnije, u afektivnu predstavu društva o samome sebi”. Zbog toga: “Mi više ne možemo biti ono što smo bili pre nego što smo počinili sve te zločine – ali takođe, ne možemo postati ono što posle toga *jesmo*, jer ih (te zločine) ne priznajemo.”⁸³

96

Naravno, model traumatizovane psihe pojedinca može se na društvo primeniti tek kao metafora. U toj metafori, javni prostor vidi se kao “psiha” društva. Svest društva bilo bi ono što je prisutno u javnom prostoru; podsvest ili nesvesno – ono što je manje vidljivo, što je prećutano ili poreknuto. U domaćem javnom prostoru u velikoj meri se potiskuje razgovor o zločinima iz devedesetih i odgovornost za njih. Kao identitet kolektiva tu imamo oficijelne predstave koje društvo putem institucija nameće o sebi. Naravno, akteri u političkoj areni, baš kao i građani, mogu se ponašati krajnje racionalno i iz vrlo jasnih razloga pribegavati “analgezičnim” kulturnim obrascima ili podgrejavati “strah od rušenja”. Za neke od njih, opet, zaista može važiti i “regresivna dediferencijacija psihičkog funkcionisanja” koja se, da ponovimo, ogleda u nesposobnosti da se činjenice nepristrasno prihvate mimo želja, potreba ili aspiracija. Tek, i jedni i drugi doprinose oblikovanju kulture i kolektivnog identiteta koji ne dozvoljavaju da se uspostavi pravna država i vladavina prava.

81 Isto.

82 Isto, str. 108.

83 Isto, str. 110

Izvod je jasan: dok god ne krahiraju kulturni mehanizmi koji funkcionišu po modelu psihe osobe traumatizovane sopstvenim zlodelom, Srbija se neće preobraziti u pristojno društvo. Ako delimično ostavimo po strani metafore, dobijamo sledeći narativ o devedesetima i dvehiljaditim: u ratove devedesetih Srbija ulazi sa lažnom slikom o sopstvenoj veličini i žrtvi. Pored toga što je bila lažna, ta slika je sada i ukaljana masovnim zločinima srpskih snaga. Zločinačka realnost narušila je predstavu “naroda” o samome sebi, traumatizovala kolektivnu samopercepciju. Pod pritiskom realnosti od te slike se mora odustati. To je, međutim, tako jaka povreda ili trauma da se ne može integrisati u “ego”, to jest ne sme joj se dopustiti da uđe u zvanični javni prostor. Lažna slika o sebi i dalje se održava po cenu potiskivanja realnosti. Potiskivanje realnosti podriva verodostojnost kolektivne samopercepcije. Na prvi pogled, izlazak iz ćorsokaka je jednostavan: prihvatiti istinu. Ali problem na nivou individualne psihe i jeste u tome što se formirao mehanizam koji odbija da prihvati realnost. Na nivou kolektiva stvari su još komplikovanije. Popović kaže:

Elaboracija događaja svakako je neophodan i prvi korak u tom poslu, ali samo intelektualni, moralni i politički argumenti nisu dovoljni. U interesu srpskog društva mora se razviti strategija, kojom bi se demontirao taj psihološki mehanizam odbrane, kako bi ono moglo “postati ono što jeste”.⁸⁴

97

Stvar je, međutim, u tome što to nije puki mehanizam psihološke odbrane. Naprotiv, reč je o komplikovanim kulturnim mehanizmima čije poluge drže akteri koji imaju racionalne interese da zataškavaju ili poriču istinu. Drugim rečima, za transformaciju srpskog društva potrebni su politički, ideološki i kulturni resursi i aparat države, a na čelu tog aparata nalazi se i dalje elita koja je Srbiju prvo uvukla u zločine, pa se onda okoristila od tih zločina, te joj sad nikako ne ide u prilog da moć koju je stekla raspirivanjem straha i mržnje upotrebi za vlastito uklanjanje sa političke scene, kako bi se napravio prostor za podizanje pravne države i vladavine prava.

AKTERI IZ DVEHILJADITIH

To je kulturna, politička i krivično-pravna pozornica na kojoj se u dvehiljaditim odigrava novi tranzicioni pokušaj. Vratimo se kategorijama aktera, političkog sistema, kulturnog zaleđa i prirode zločina prethodnog režima koje čine šemu za razumevanje tranzicionih procesa kako bismo primetili da je u devedesetim Popović

⁸⁴ Isto, str. 113.

naglasak stavljao na aktere i prirodu nasleđenog političkog sistema. Pošto su akteri iz devedesetih sa političke scene sklonjeni 2000, a politički poredak se na neki način otvorio za različita mišljenja i vizije društva, što jeste jedan od preduslova za stvaranje političke zajednice koja prihvata pluralizam, šanse za promenu kao da su naglo porasle. Do promene, međutim, ponovo nije došlo, da bi se 2012. stari režim do kraja obnovio povratkom njegovih ranijih nosilaca na vlast. Taj niz događaja vodio je Popovića do zaključka da na tranziciju u Srbiji presudno utiče faktor kulture. Kulturni obrasci kao legitimacijska osnova društva i političkog poretka nisu dozvolili da istina o devedesetima, čak i kada bi se probila u javnost, deluje otrežnjujuće na građane Srbije.

98 Kada se u novembru 2012. bude osvrnuo na proteklih dve i po decenije srpskog propadanja, Popović će odlučiti da govori isključivo o kulturi, i to sasvim precizno – o kulturi poniženja. Tom obraćanju – koje će se, kada se danas pogleda unazad, u jednom smislu nažalost pokazati kao testamentarno – prethodio je opet niz javnih istupa i rasprava. Jedan njihov tok ticaće se političke pozadine ubistva predsednika vlade Zorana Đinđića u martu 2003. Taj tok mogli bismo videti kao bavljenje akterima i političkim sistemom. Drugi tok dobio je čvrste obrise u polemici u *Vremenu* iz 2002. godine. U središtu tog toka našlo se pitanje kolektivnog identiteta, dominantne domaće kulture, prirode zločina iz devedesetih i kolektivne odgovornosti za taj zločin.

Deset godina po okončanju te polemike, Popović ponavlja svoj ključni stav: kulturni model koji dominira Srbijom ne dozvoljava da se ona transformiše u pristojno društvo. Pre nego što se vratimo na to pitanje i time zaključimo rekonstrukciju Popovićeve analize epohalnog kraha srpskog društva na prelasku iz 20. u 21. vek, pogledajmo prvo nove aktere.

Precizan i celovit portret tih aktera Popović izlaže u dva predloga za proširenje optužnice, odnosno dopunu dokaznog postupka, oba u vezi sa političkom pozadinom ubistva predsednika srpske vlade Zorana Đinđića.⁸⁵ Spram Đinđića, Popović je postavio Vojislava Koštunicu, koga će označiti kao čoveka kontinuiteta sa kriminalnim poretkom iz devedesetih. Taj kontinuitet se pre svega ogleda u odbrani nacionalističkih matrica na kojima je počivao i stari režim. Zločin ubistva predsednika vlade proistekao je iz tog nacionalističkog sklopa. Politička pozadina tog ubistva smeštena je u kulturni milje “odbrane srpstva” po svaku cenu i svim, pa i kriminalnim sredstvima.

85 “Predlog za proširenje optužnice” i “Predlog za dopunu dokaznog postupka”, u Srđa Popović, *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010), str. 235-248, odnosno 275-300.

O Đinđiću Popović kaže:

Đinđić i njegova vlada pokušali su, bez ikakve podrške baze, da Srbiju suoče sa prošlošću, to jest, makar samo prećutno, priznali su da je ratni projekat bio sumanut, da je doživeo poraz, da se u Hagu mora platiti ceh i, uz pomoć jučerašnjih dušmana, “onih koji su nas bombardovali” kako kaže Milošević u Hagu, pokušati nekakav novi početak. Zato su bili nepopularni, i on i njegova vlada. [...] Konačno je zbog takve politike i ubijen, a politički cilj atentata jasno je postignut, jasnom porukom da, bar za sada – u Srbiji to neće proći. [...]

Đinđić je sam protiv svih i protiv raspoloženja biračkog tela, takoreći *na mišiće*, pokušao da ostvari drugačiji program. Nacionalistička Srbija je bila počela da od njegovih uspeha strepi. Atentat je te strepnje uklonio.⁸⁶

Na drugoj strani stoji Koštunica: “Iste one teze koje Milošević zastupa u Hagu, zastupaju i Nikolić i Koštunica u Beogradu: ratovi su nam *nametnuti*, zločina nije bilo, Haški sud je *lažan*. Zato se Milošević, iako politički mrtav, vraća kao vampir u likovima svog bivšeg koalicionog partnera i *čoveka kontinuiteta*.”⁸⁷ Iako su se akteri delimično promenili, iako je sa scene otišao “arhizločinac”⁸⁸ Milošević, stari poradak održavaju novi akteri, a pre svih “čovek kontinuiteta” – Vojislav Koštunica. Tako propada i drugi pokušaj tranzicije. Popović time nije iznenađen. Već u leto 2000. on jasno vidi da stari režim nije imao pravu opoziciju:

[...] mislim da je najubitačnije što je opozicija stala iza svih ratova koje je Milošević vodio. Čak i ako su oni bili popularni u biračkom telu, a to stvarno ne možemo znati jer ta teza nije stvarno nikad testirana nekom drugom, opozicija je morala tome da se usprotivi i stvori za sebe jednu kredibilnu, buduću poziciju kad Miloševićeva samoubilačka politika krahira, kao što je i krahirala.⁸⁹

I još: “Ako postoji nešto što se može zameriti opoziciji, odnosno njenim liderima, to je što su jako pomogli da se razori srpsko društvo, da se pretvori u ‘narod’.”⁹⁰ Popović dakle nije verovao ni u opoziciju ni u osnivanje novih stranaka – to nisu bili akteri koji

86 “Čip Milovana Danojlića”, str. 387-388.

87 Isto, str. 388.

88 “I Treći Reich je bio pravna država”, str. 207.

89 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 246.

90 Isto, str. 258.

su u Srbiji mogli da iznesu tranziciju. Jedini put video je – u dosledno prosvetiteljskom duhu – u osnivanju nezavisnih glasila “koja bi pomogla da se prvo uspostavi neka javnost”.⁹¹ Tako je 2000. ponovio ono što je rekao 1990: izlaz iz “kulturnog ćorsokaka” jeste isključivo u stvaranju zrele, “a to znači dobro informisane javnosti, koja bi bila izložena ne samo jednoj vrsti ideja”.⁹² Pored pravničkog i javnog angažmana, podrška nezavisnim glasilima bila je treći važan posao kome se Popović posvetio u dvoipoddecenijskom periodu neuspelih srpskih tranzicija. Sva tri angažmana proistekla su iz koncepta društva koje treba da se izgradi, iz preciznog uvida odakle se kreće, te iz jasne svesti o preprekama koje na tom putu stoje. Najveća od svih prepreka, uveren je Popović, jeste kulturni model koji je praktično zarobio Srbiju i već dvadeset i više godina joj ne dozvoljava da se pomeri iz tačke u kojoj se našla 1990.

KRAJ JEDNE EPOHE

U novembru 2012, na skupu čiji naslov “Da li je završena jedna epoha?” nije bio ništa drugo do odjek ocene o kraju epohe iz 1995,⁹³ te je tako već samim nazivom izrečen sud o dvodecenijskom tapkanju u mestu, Popović je rešio da govori isključivo o kulturi. Ako imamo u vidu njegova zapažanja o kulturi straha iz devedesetih, te reference iz dvehiljaditih o kulturnim obrascima koje je razumevao po analogiji sa određenim psihološkim mehanizmima, njegova odluka ne može da nas čudi. Ne čudi ni to što sad više nije reč o kulturi straha, nego o kulturi poniženja: reč je i dalje o istim kulturnim obrascima. U leto 2000. Popović je zaključio da je kultura straha doživela apsolutni slom; 2012. ipak će primetiti da taj slom ne znači i odlazak sa scene kulturnog modela koji je odveo društvo u propast. Stav iz 2000. glasi:

Ovde je doživeo krah čitav jedan istorijski kulturni obrazac, patrijarhalan, epski, ksenofobičan, tradicionalistički, anahron, slep i gluv za drugog i za vreme u kome živi. Pokazalo se da je strategija ovog obrasca stvorenog još na-

91 Isto, str. 265.

92 “Pad u barbarstvo”, str. 123.

93 “Još od Titove smrti Jugoslavijom je vladao strah. Osećalo se da je kraj jednoj epohi.” – “Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag”, str. 221. Sud o kraju epohe Popović će izreći i 1999, najavljujući odlazak Miloševićevog i Tuđmanovog režima: “Kažu, gotov je Milošević, vidiš da je gotov i HDZ i Tuđman, isteklo je njihovo vreme. Postoji određeni osećaj da je jedna epoha gotova i da je vreme za promene.” – “U kaosu će profiterati Šešelj”, *Novi list* (Rijeka), 9. 8. 1999; u Srđa Popović, *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000), str. 238-243; citat na str. 243.

kon nacionalnog oslobođenja u devetnaestom veku, sasvim nepodesno, u stvari katastrofalno kontraproduktivno sredstvo za rešavanje problema nacije danas, u ovom svetu. Da parafraziram Miloševića, Srbi se moraju promeniti ili propasti. Znam, šanse su uvek na strani života, ali i Latinka Perović je u pravu kada opominje da postoje istorijski presedani da su nestajali narodi koji nisu uspeli da pronađu odgovore na pitanja vremena.⁹⁴

Godine 2012, Popović počinje izlaganje navodom: “Latinka Perović je nedavno rekla: ‘Srpskom narodu preti nestanak.’”⁹⁵ Prilog “nedavno” koji ovde konotira period od deset i više godina takođe sugerise određeni zastoj u vremenu, istorijsku ukopanost iz koje se ne vidi izlaz. U toj istorijskoj slepoj ulici Srbiju drži njena kultura:

Po meni, problemi Srbije i nisu politički i nikakva stranačka politika ih ne rešava, niti to pokušava. Ispod privida političkog života događa se stvarni život društva u kome su pravi uzroci naših dugotrajnih nevolja. Stranke niti mogu niti žele da se tim realnim društvom bave. To bi morao biti posao civilnog sektora i pre svega medija i kulturne javnosti. Naši problemi su počeli u kulturi i u medijima [...].

IOI

Na pitanje kakva je to kultura, Popović 2012. odgovara, dakle, novim terminom: kultura poniženja. Termin je pozajmio iz knjige Dominiquea Mošija *Geopolitika emocija* iz 2009. godine.⁹⁶ No, u Mošijev termin Popović će učitati i iznova elaborirati sve ono o kulturi što je govorio u prethodne dve i po decenije. Iako citira Mošija, Popović iznova gradi vlastiti argument.

Prema Mošiju, kaže Popović, poniženje je nemoć, emocija koja je pre svega posledica osećanja da više nemate kontrolu nad svojim životom, bilo kolektivno kao narod, nacija, ili pojedinačno, kao osoba.⁹⁷ Poniženje bez nade izaziva očajanje i želju za osvetom.⁹⁸ Kulturi koja stenje pod bremenom poniženja, nepodnošljivo je bolno da prizna činjenice, pa je jedna od njenih strategija jednostavno poricanje čak i onoga što je očigledno.⁹⁹ (Popovićev primer: “Dovoljno je pomenuti samo

94 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 269.

95 <http://pescanik.net/teze-za-razgovor-o-kraju-jedne-epohe/>

96 Dominik Mošji, *Geopolitika emocija. Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*, prevela Milica Čećur (Beograd: Clio, 2012).

97 Kod Mošija, str. 73.

98 Kod Mošija, str. 74.

99 Kod Mošija, str. 90.

Srebrenicu.”) Za kulturu poniženja karakteristična je svest da se ne može – pa se to onda i neće – biti uspešan u svetu kojim upravljaju i određuju ga oni koji nas ponižavaju: iz toga sledi izvod – stvoriću sopstveni svet u kome će uspeh biti definisan kako ja hoću.¹⁰⁰ (Primer: “Ovo je najkraća i najsazetija definicija politike DSS-a, Dveri i mnogih desničarskih političara u Srbiji.”) Ako ne možeš da dostigneš one za koje misliš da su odgovorni za tvoje poniženje, bar možeš da ih spustiš na sopstveni nivo: “Pokazaću im šta je patnja”, razmišlja osoba iz kulture poniženja.¹⁰¹ (Primer: “Košunica: ‘Nanećemo štetu onima koji su priznali Kosovo’ [paljenje Ambasade SAD].”) Poniženje može da se prikriva i fasadom intelektualne oholosti koja se ogleda u stavu: budućnost pripada nama, baš kao što je i prošlost bila naša.¹⁰² (Primer: brojne najave skore propasti Zapada koje ispunjavaju javni prostor u Srbiji.)

Sve su ovo elementi iz ranijih Popovićevih analiza kulturnog modela koji dominira u Srbiji. Mošijeva knjiga samo je poslužila da ih on još jednom ponovi. Ponoviće Popović i neke druge stvari koje se kao stalni motivi provlače kroz njegove analize. Recimo, da je za razvijeno društvo karakterističan visok stepen diferencijacije uloga. Da treba biti nepoverljiv prema poklicima koji pozivaju na sabornost i jedinstvo. Te da je potpuno jedinstvo moguće samo u plemenu koje ima zajedničke neprijatelje. Ponudiće i isto rešenje kao ranije: to nisu političke stranke, već – slobodni i nezavisni mediji, kao jedini put za uspostavljanje normalnih društvenih uloga i osvajanje ličnih sloboda. Ta vera u javni prostor i značaj medija ima svoje konkretno uporište u ovde već pominjanom “duhu prosvetiteljstva”. Tome ćemo se vratiti u zaključku ovog teksta. Prethodno, nekoliko zapažanja o kulturi poniženja.

KULTURA PONIŽENJA: KULTURNE PRETPOSTAVKE RAZVOJA

Knjiga Dominiquea Mošija *Geopolitika emocija* ovde nam je zanimljiva iz dva razloga. Prvi se tiče načina na koji je Srđa Popović pročitao ovu knjigu. Umesto čitanja, pre bi se reklo da tu imamo slučaj učitavanja. Ilustrativan za to je primer za poricanje onoga što je očigledno u kulturama poniženja. Kod Mošija reč je o položaju žena za koji se u islamskom svetu – dakle svetu kulture poniženja u *Geopolitici emocija* – smatra da je “najbolji u svetu”, iako autor smatra da stvari stoje upravo obrnuto. Popović će kao primer negiranja činjenica u srpskoj kulturi poniženja navesti genocid u Srebrenici. Po svemu, te dve “činjenice” nisu istog reda. Uz to, Mošijev primer je podložan sumnji: pitanje je da li je on uopšte izabrao dobar primer za svoju tvrdnju. Primer našeg autora je drastičan i utoliko što navodi “tvrde” činjenice koje ne

100 Kod Mošija, str. 88.

101 Kod Mošija, str. 74; vidi i str. 104.

102 Kod Mošija, str. 87.

podležu interpretativnim relativizacijama. Što ne znači da je Popović izgubio poentu francuskog autora: naprotiv, poenta koju je on sam dao daleko je ubedljivija i dalekosežnija, mada, istovremeno, i sasvim u skladu sa svim prethodnim tumačenjima iz ranijih godina, o kojima je ovde već bilo reći.

Drugi slučaj učitavanja tiče se nemoći da se bude uspešan u svetu koji oblikuje i njime upravlja onaj ko ponižava. Moisi će reći da čitava islamska kultura poniženja odbija da se prilagodi takvom svetu i za uzvrat teži da stvori sopstveni svet u kome će sama definisati merilo uspeha po sopstvenom nahođenju. Popović će, pak, za primer takvog ponašanja u srpskoj kulturi poniženja uzeti DSS, Dveri i druge desničarske političare. I opet je Popović izneo argument jači od argumenta francuskog autora. Pitanje je da li bi se Moisijsjeva tvrdnja uopšte mogla odbraniti. Popovićeva je bezmalo očigledna. Uz sve to, u knjizi francuskog autora postoji i koncept “kulture straha” koji bi takođe po nekim svojim osobinama mogao odgovarati onoj “kulturi straha” o kojoj je Popović govorio i u devedesetima i u dvehiljaditim. Dakle, i u tom smislu Popović je u izvesnoj meri krivotvorio Moisijsja, pa nam ostaje da se zapitamo zašto je našem autoru uopšte bilo važno da se pozove na *Geopolitiku emocija*.

Pitanje je zanimljivo i zato što je Moisijsjeva knjiga u mnogim svojim aspektima u najmanju ruku sumnjiva ako ne i sasvim sporna. Osnovna ideja knjige počiva na tezi da je doba ideologija prošlo i da je nastupilo doba potrage za identitetom. Identitet je onda, spekuliše Moisi, tesno povezan s poverenjem, a poverenje ili nedostatak poverenja izražavaju se emocijama: “posebno kroz strah, nadu i poniženje”.¹⁰³ Iz te tri emocije koje proističu iz poverenja, pa su tako čvrsto vezane i za identitet, Moisi izvodi svoju tipologiju kultura. Kao neki drugi autori, i Moisi vidi 20. vek kao doba ideologija, iz čega bi onda trebalo da sledi da kulture koje odgovaraju tipovima koje je definisao nastaju na kraju 20. ili početkom 21. veka. Međutim, za većinu svojih primera Moisi će uzeti događaje i kretanja koji su obeležili svetsku istoriju iz sredine 20. veka, što je dakle središnji period – i po samom Moisijsju – doba ideologija. Nadalje, nije jasno ni kako Moisi uspeva da razdvoji ideologiju od identiteta, ako znamo da nema ideologije bez subjekta kao svog nosioca. I obrnuto, nema subjekta bez ideologije koja formira njegov identitet. Neki drugi autori, na primer, reći će da je doba ideologija završeno upravo zato što su nestali jasni i celoviti identiteti, to jest subjekti kao nosioci određenih ideologija.¹⁰⁴ Moisi tvrdi sasvim suprotno: ne samo da se identiteti nisu raspali, nego ih on proteže na

¹⁰³ Moisi, str. 26.

¹⁰⁴ Vidi, na primer, John Schwarzmantel, *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, preveo Srećko Premec (Zagreb: AGM, 2005).

nadnacionalne entitete ogromnih razmera, poput “arapskog sveta” ili “Čindije” – celine koju čine Kina i Indija. Ali, iako je sačuvalao koncept kolektivnog identiteta i dao mu bezmalo kontinentalne razmere, iz nekog razloga Moisi je odbacio ideologije i na njihovo mesto stavio emocije – i to samo tri osnovne emocije nade, straha i poniženja. Ovde nam nije namera da kritikujemo knjigu francuskog autora, naše pitanje je – zašto je Popoviću bila važna ova knjiga?

104 *Geopolitika emocija* pripada jednoj intelektualnoj tradiciji u domenu političkih nauka za koju mi se čini da je bila veoma važna i za samog Popovića. Izabравši Moisijevu knjigu, Popović se u stvari oslonio, još jednom, upravo na tu tradiciju. Sam Moisi će je u predgovoru za svoju knjigu naznačiti kad sebe svrsta u “sledbenike Remona Arona”.¹⁰⁵ Raymond Aron je možda najpoznatiji kao kritičar marksizma, ali u našem kontekstu ta njegova uloga nema većeg značaja. Od toga su važnije njegove ideje o međunarodnoj politici, što je domen u kome ga dosledno prati i Moisi. Popović će Moisijevo polazište sažeto i tačno objasniti sledećim rečima: “Osnovna teza Moisija je da se politika ne može razumeti ako se na nju gleda kao na partiju šaha; uloga emocija u politici vrlo je važna, pa ukoliko ne prihvatimo suštinski uticaj emocija, tok istorije je jednostavno nemoguće razumeti.”¹⁰⁶ Isto važi i za Arona: ponašanje ljudi može se objasniti, smatra on, samo ako se uzmu u obzir i načini života, moralna i metafizička shvatanja, ideologije i vrednosti zajednice.¹⁰⁷ Ili: “Političke jedinice su u takmičenju: zadovoljenje samoljublja, pobeda i ugled nisu ništa manje stvarni od zadovoljavanja takozvanih materijalnih težnji kao što su zadobijanje neke pokrajine ili stanovništva.”¹⁰⁸ Na ponašanje jedne zajednice, smatra Aron, utiče njena lestvica vrednosti, kao i predstave koje ona ima i prenosi o primerenom životu.¹⁰⁹ Reč je dakle o školi mišljenja koja u središte svojih analiza odlučno postavlja i kategoriju kulture, baš kao što to čini i sam Popović.

S tim u vezi, treba ovde pomenuti još jednog autora koji je promenu i razvoj društva dovodio u neposrednu vezu s kulturnim i ideološkim pretpostavkama. Pri tom, pod promenom i razvojem taj autor je pre svega mislio na ekonomsku promenu i napredak, pa je utoliko zanimljivije njegovo pozivanje na ideologiju i kulturu. Mislim na ekonomskog istoričara (i tumača ruske književnosti) Alexandera Gerschenkrona koji je sredinom 20. veka objavio dva kraća eseja – “Economic Back-

105 Moisi, str. 22.

106 <http://pescanik.net/teze-za-razgovor-o-kraju-jedne-epohe/>

107 Remon Aron, *Mir i rat među nacijama*, prevela Ivanka Pavlović (Sremski Karlovi/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001), str. 51.

108 Isto, str. 152.

109 Isto, str. 304-305.

wardness in Historical Perspective” i “Reflections on the Concept of ‘Prerequisites’ of Modern Industrialization”.¹¹⁰ Gerschenkron tu upozorava na velike troškove koje podrazumeva svaki ubrzani razvoj: ovde ću izložiti neka njegova osnovna zapažanja o izlasku iz zaostalosti.

Koncept zaostale zemlje je relacioni i uvek ide u paru sa predstavom o razvijenoj zemlji: potonja je uzor koji treba dosegnuti. U svojim istorijskim ogledima, Gerschenkron je kritikovao uverenje da je postizanje razvijenosti jednoobrazan proces, kroz koji će sve zemlje proći na isti način. Naprotiv, brzi ekonomski rast može se ostvariti na razne načine. Zaostale zemlje imaju na raspolaganju iskustva razvijenih zemalja. Primeri razvijenih zemalja omogućuju da se utvrde neophodni uslovi za ekonomski rast. Tako zaostala zemlja može zaključiti koje uslove ispunjava, a koje ne. Konačno, za ono što joj nedostaje, ona može pronaći zamenu ili unutar svojih granica ili izvan njih. Nemačka i Rusija s kraja 19. veka pokazuju, recimo, kako se mogao nadomestiti nedostatak kapitala koji je obema bio neophodan za brzu industrijalizaciju. Pošto im se polazna stanja razlikuju, što podrazumeva i potrebu za različitim zamenama, svaka zemlja razvija se na poseban način.

Jedan od Gerschenkronovih najvažnijih uvida jeste upravo to da su moguće supstitucije elemenata koji su neophodni za ekonomski razvoj. Stoga je pomalo i očekivano kada se iz površnih čitanja Gerschenkrona izvlače zaključci o komparativnim prednostima zaostalosti. No, Gerschenkron je napravio još jedan korak u svojim istorijskim analizama mogućih supstitucija. Svaka supstitucija, zaključice on, ima svoju cenu. Ta cena se često plaća padom kvaliteta života, pa čak i samim životima građana. Stvar je u tome, opomenuće Gerschenkron, što se taj trošak obično ne uzima u obzir kada se svode računi brzog izlaska iz zaostalosti. No, ako se ne računa kao trošak, ta cena se ipak plaća, i to tako što je namiruje odgovarajuća ideologija.

Dve su ideologije u Evropi druge polovine 19. i prve polovine 20. veka bile i motivacija i kompenzacija za napore i žrtve koje je zahtevala brza industrijalizacija: socijalistička utopija i nacionalizam. Međutim, pokazalo se da su i jedna i druga bile tek legitimacijske fasade iza kojih su se krili akteri koji su zahvaljujući industrijalizaciji stekli najveću moć. U slučaju sovjetske Rusije, bio je to birokratski aparat države; u slučaju Nemačke bile su to prvo banke, a potom novonastali karteli. U oba slučaja takva raspodela ekonomske i političke moći dovela je do političkog i ekonomskog sloma. Stoga Gerschenkron naglašava da ekonomski rast mora pratiti

¹¹⁰ Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1962).

i odgovarajuća politička i pravna transformacija društva. Samo zajedno te promene mogu stvoriti stabilno okruženje za održivi ekonomski rast. Na kraju eseja o preduslovima za modernu industrijalizaciju, Gerschenkron će napisati – koliko patetično toliko i prikladno – da se možemo samo nadati da će oni koji izvlače zemlju iz zaostalosti birati one puteve kojima će narod prolaziti što jeftinije a da se pri tom uvećavaju njegova dobrobit i sreća.

V.

LITERARNI EPILOG

KULTURA, IDENTITET, IDEOLOGIJA

106 Kada govori o “kulturi straha”, “analgezičnoj kulturi” ili “kulturi poniženja”, kada kaže da se srpsko društvo transformisalo u homogenu masu “naroda”, te kada tvrdi da se identitet tog “naroda” temelji na “gomili laži” i “neistina”, utisak je da Srđa Popović uvek misli bezmalo na jedno te isto. Na osnovu toga dalo bi se zaključiti da se u njegovim iskazima pojmovi kulture, identiteta i ideologije u velikoj meri preklapaju. Tu, međutim, nije reč o terminološkoj ili pojmovnoj nepreciznosti autora. Popović sve vreme zapravo analizira učinak jedne konkretne ideologije – ideologije “srpskog” nacionalizma – čiji su se nosioci iz redova intelektualne elite borili za njenu dominaciju još od sedamdesetih, da bi krajem osamdesetih, na obostranu “korist”, sklopili pakt sa partijskim čelnicima u Srbiji. Po svojoj prirodi, ta ideologija ima jake pretenzije na definisanje kolektivnog identiteta i oblikovanje kulture u kojoj će se taj identitet formirati i negovati. Ustoličivši se devedesetih, da bi u dvehiljaditim bila i konačno institucionalizovana, ta ideologija – poput svoje socijalističke preteče^{III} – upregla je čitav državni aparat i sve raspoložive resurse u oblikovanje “domaće” kulture i identiteta koji su joj saobrazni. Za opis društva u kome je nacionalizam zvanična i dominantna ideološka matrica – a takvo društvo Popović je zvao “narodom” – opravdano je koristiti pojmove kulture, identiteta i ideologije kao uzajamno zamenljive.

Ova naknadna primedba o tom naročitom pojmovnom podudaranju kao ideološkom učinku “srpskog” nacionalizma važna je da bi se izbegao utisak da Popović kulturi ili identitetu pripisuje neka esencijalistička svojstva. Međutim, iako ih ne shvata u esencijalističkom ključu, na pojedinim mestima Popović kulturi i identitetu pristupa kao krajnjim determinantama istorijskih procesa u “novijoj” Srbiji – bezmalo u duhu antičke krilatice da je karakter svakom čoveku (u našem

III O konceptualnoj bliskosti između komunizma i nacionalizma vidi, na primer, Nenad Dimitrijević, *Slučaj Jugoslavija* (Beograd: Edicija Reč, 2001).

slučaju: “narodu“) sudbina. Takav učinak kulture i identiteta on ipak neće vezati za neke vanvremene “srpske” karakteristike, nezavisne od kontekstualno-specifičnih datosti; naprotiv, on objašnjava kako je taj kulturni, identitetski i ideološki sklop nastao zahvaljujući konkretnim istorijskim okolnostima i ponašanju glavnih aktera u njima. Jednom kada je nastao, taj sklop je počeo da usmerava procese u Srbiji ka katastrofalnim ishodima. Popović je očito smatrao da u kulturnom nasleđu Srbije postoje i drugi simbolički obrasci, običaji, narativi i smernice za ponašanje. Da nije tako, ne bi imalo smisla insistirati na tome da je kolektivni identitet instaliran kao “srpski” tokom devedesetih i institucionalno zacementiran u dvehiljaditim zasnovan na “gomilama laži” i “neistina”. Niti bi imala smisla Popovićeve nada da će otvaranjem javnog prostora taj identitet, jedna posebna kultura i ideologija izgubiti pozicije moći koje su zaposeli.

Zahvaljujući delovanju ideologije srpskog nacionalizma, iz znatno bogatijeg kulturnog nasleđa Srbije – u koje nesumnjivo spadaju i razne verzije jugoslovenstva – napravljen je jedan oskudan izbor kulturnih strategija, naopakih odgovora na važna moralna pitanja, načina pamćenja i osnovnih narativa o kolektivu koji je odredio odnos “srpskog” društva prema prošlosti i tako utemeljio identitet političke zajednice u nastajanju. Ta ideologija, kultura i identitet postali su nadalje osnova za procenjivanje istorijskih okolnosti i trasiranje političkog i, kako se pokazalo, ratnog puta kojim je Srbija krenula. Da li na osnovu toga može da se zaključi da je u toj poslednjoj deceniji 20. veka “srpsko” društvo postalo nazadno i na neki način predmoderno te da se taj trend po inerciji nastavio i u dvehiljaditim, sledeći smernice ideologije, kulture i identiteta iz devedesetih? Potvrđan odgovor na to pitanje daju zagovornici teze o nedovršenoj modernizaciji u Srbiji ili o odbijanju Srbije da se modernizuje.¹¹² Čini mi se da ta teza nije prihvatljiva utoliko što se poziva upravo na koncept modernizacije. Ovde skrećem pažnju na to da bih ocrtao kontekst u kome ćemo, u samom zaključku, moći da naznačimo i ideološku poziciju na kojoj je stajao sam Srđa Popović.

Ideološki sukob kroz koji Srbija prolazi u proteklih četvrt veka – mada bi tačno bilo reći čitav prošli vek – u svojoj suštini je moderan. Ideologije uopšte, pa onda i ideologija nacionalizma, jesu jedno od glavnih obeležja modernog doba. To doba čini “modernim” niz stavova ili jedna vrsta opšte filozofije moderne prema kojoj se racionalno može oblikovati ili preobraziti cela struktura društva i politike. Kritika postojećeg stanja, društveni cilj kome se teži i sredstva kojima se do njega stiže čine ono što nazivamo ideologijom.¹¹³ U tom smislu, sama ideja tranzicije –

112 Tu tezu je najbolje argumentovala i zagovarala upravo Latinka Perović.

113 Vidi Schwarzmantel, navedeno delo.

preobražaja države sa demokratskim i liberalnim deficitom u više demokratsku i liberalnu političku zajednicu – onako kako se uobličila u drugoj polovini 20. veka, a posebno u njegovoj poslednjoj dekadi, izrazito je moderna, to jest u duhu te opšte filozofije moderne. U tom liberalnom duhu moderne je onda i želja da se Srbija preobrazi u pravnu državu zasnovanu na vladavini prava.

Ali, i nacionalizam je ideologija koja nudi odgovor na razvojne izazove moderne, upravo onako kako je to u svojim esejima opisao ovde pominjani Gerschenkron. I jedan drugi politikolog reći će da društva koja sebe vide kao “zaostala” zbog siromaštva i nemoći koji im postaju ponižavajući u poređenju sa drugim, naprednijim zemljama, reaguju posebno snažnim, kompenzacijskim ideološkim mehanizmima koji se sastoje od jakih nacionalističkih uverenja i osećaja.¹¹⁴ Problem je sa nacionalizmom, međutim, u tome što on u sebi već sadrži i jednu drugu – konzervativnu – stranu moderne, a to je otpor prema razvoju koji u ime razuma nalaže odbacivanje tradicionalnih društvenih veza, osećaja, običaja i verovanja (ostavimo sad po strani to što je uglavnom reč o “izmišljenim” tradicijama). Ta kontradiktorna dvostrukost nacionalizma, koji polazi od kritike racionalnog raspolaganja kapacitetima društva za promenu i razvoj u ime postizanja upravo promene i razvoja naposljetku najčešće vodi, tvrdi Gerschenkron, ka ekonomskom i političkom slomu.

108

KULTURA PODZEMLJA

Da bismo opisali to konzervativno, antimodernističko, lice “srpskog” nacionalizma, pribeći ćemo literarnoj strategiji kojoj su, kako smo ovde videli, bili skloni i Srđa Popović i Ruti Teitel. Podsetimo se, Teitel je posegla za Biblijom i jednom Shakespeareovom dramom¹¹⁵ kako bi predstavila za tranziciju nužne identitetske promene. Shakespeareov Iago je, pak, poslužio Popoviću kao model za razumevanje psihološkog profila Slobodana Miloševića. Pri tom, Popović se ne oslanja na izvorni tekst “Othella”; naprotiv, bitan mu je Iago dat iz jedne romantičarske perspektive – dakle Coleridgeov Iago.¹¹⁶ Naravno, Popović je imao očigledne razloge u karakteru ličnosti koju opisuje da izabere ovo posebno tumačenje. Rekao bih, međutim, da su postojali i neki dublji, opštiji razlozi. Romantizam je, naime, milje iz koga niče kritika protiv prosvetiteljskih nastojanja da se racionalno preoblikuju društva – kritika koju će ideološki izraziti konzervativizam i nacionalizam. Ta kritika jednim delom čvrsto se naslanja i na romantičarsku viziju čoveka kao pre svega iracionalnog bića,

¹¹⁴ Reč je o škotskom teoretičaru nacionalizma Tomu Nairnu. Vidi Schwarzmantel, str. 177.

¹¹⁵ Vidi belešku 10.

¹¹⁶ Vidi belešku 32.

što je oličeno i u sintagmi “nemotivisano zlo” kojom Popović opisuje Miloševića a izvodi je iz Coleridgeovog opisa Iaga.

U uvodu za svoja predavanja, iz 1965. godine, o romantizmu kao korenitoj kritici prosvetiteljstva, Isaiah Berlin je ponudio jedno metodološko načelo zasnovano na uvidu da je istorija misli, menjanja, delovanja, morala, politike u velikoj meri istorija dominantnih modela. Da bismo identifikovali i objasnili jedan model u kome su ljudi mislili, nastavlja Berlin, treba izdvojiti dominantan obrazac koji vlada tom kulturom. Taj obrazac reflektuje se i u najkarakterističnijim spisima te kulture.¹¹⁷ U portretisanju Miloševića kao “nemotivisanog zla”, Popović je posredno ukazao na kulturni milje romantizma i kritiku protiv pokušaja da se društvo racionalno uredi koja se tu rađa. Ako bismo sad potražili tekst u kome se na najkarakterističniji način reflektovao dominantan obrazac te kritike, nužno se nameću *Žabeleške iz podzemlja* Fjodora Dostojevskog, a njegov “čovjek iz podzemlja” koji progovara iz tih spisa kao amblematična figura otpora promenama zasnovanim na razumu. Primenimo li Berlinova metodološka uputstva, srpsku kulturu na prelazu iz 20. u 21. vek na osnovu jakog otpora koji pruža racionalno motivisanim promenama mogli bismo naznačiti ne samo kao kulturu straha ili poniženja nego i kao – kulturu podzemlja.

Vrlo kratko o romanu Dostojevskog i njegovom junaku: “Legendarni lik ‘čovjeka iz podzemlja’”, kako junaka ruskog romana naziva jedan mađarski tumač, nastao je godinu dana po povratku pisca s puta po Zapadnoj Evropi i objavljivanja zabeleški sa tog puta pod naslovom *Žimske beleške o letnjim utiscima*. Reč je zapravo o političkoj studiji koja je krcata opštim mestima romantičarskog antikapitalizma. Ovo nam je važno stoga što se mnoge ocene pisca studije podudaraju sa stavovima njegovog junaka “iz podzemlja”. Nije tu samo reč o antikapitalizmu, piščev junak obrušiće se i na “zapadni socijalizam” toga doba. Posebno na uverenje te ideologije da se društvo može racionalno urediti te da se tako mogu otkloniti opasni antagonizmi između društvenih grupa. Kritika “kapitalizma” i “socijalizma” tu pre svega cilja na utilitarnost i racionalnost koje prosvetitelji vide kao ključne odlike ljudskih bića.¹¹⁸ Manje je važno to što su takva putovanja po Zapadnoj Evropi bila svojevrsno

109

¹¹⁷ Isaija Berlin, *Koreni romantizma*, preveo Branimir Gligorić (Beograd: Službeni glasnik, 2006), str. 18. Berlin inače tvrdi da romantizam i kritika prosvetiteljstva vuku korene iz (nemačkog) osećanja poniženosti i potrebe da se izbegne novo povređivanje. Po Berlinu je “cela stvar produkt povređenog nacionalnog senzibiliteta, strašnog nacionalnog poniženja”, i to je u 17. i 18. veku “koren romantičarskog pokreta što se Nemaca tiče”. – Str. 53.

¹¹⁸ Vidi Ferenc Feher, *Pesnik antinomija*, preveo Lazar Merković (Beograd: No-lit, 1981), ovde str. 56-57.

obavezno “hodočašće” za pisce iz Rusije toga doba; bitno je da su oni listom tu Evropu doživljavali kao nešto što je prošlo ili što je na zalasku, čemu se treba pokloniti ali što više nema šta da im pruži.¹¹⁹

Taj sud o Zapadnoj Evropi izriče se sa stanovišta iracionalnosti i tobože prave slobode, a protiv prosvetiteljske razboritosti i lažne slobode koju ona navodno sa sobom nosi. Na tome će insistirati mnogi tumači Dostojevskog. Na primer:

Čovekova priroda je polarizovana, antinomična i iracionalna. Kod čoveka postoji neiskorenjiva težnja prema iracionalnom, prema bezumnoj slobodi, prema patnji. Čovek ne teži uvek i stalno koristi. U svojoj samovolji čovek na svakom koraku pretpostavlja patnju. On se ne miri sa racionalnim uređenjem života. Sloboda je nešto više od blagostanja i dobrobiti. Ali sloboda nije vlast razuma nad duševnom stihijom, sloboda je – i sama iracionalna i bezumna, ona nas mami da prekoračimo granice koje su postavljene čoveku. Ta beskrajna sloboda muči čoveka, vodi ga u propast.¹²⁰

110 Spas od ljudske prirode koja, budući polarizovana, antinomična i iracionalna, neminovno vodi u propast, mora se tražiti isključivo u jednoj višoj realnosti: “Put slobode vodi ili čovekobogu – i tu čovek nalazi svoj kraj i svoju propast – ili Bogočoveku, i tu čovek nalazi svoje spasenje [...]” I zato: “Ako nema Boga, ako je on [čovek] sam bog, onda nema ni čoveka, zatire se i njegov lik.”¹²¹ “Čovek iz podzemlja” je slika puta u propast. Ali, spas nije u racionalnom pokušaju da se on promeni i prihvati odgovornost za svoje postupke, spas je u veri i transformaciji u Bogočoveka. Ako bismo sad ovu sliku raširili na čitavo društvo, a malo koji tumač Dostojevskog uzdržao se od toga, pre svega insistirajući na kritici koju *Žabeleške iz podzemlja* iznose protiv prosvetiteljskog racionalizma, potpuno je izvesno koji bi oblici društva odgovarali ovakvom razumevanju ljudske prirode. Po analogiji sa “isterivanjem boga” dobili bismo neku vrstu “uterivanja boga”: iz ugla prosvetiteljske (zapravo kantovske) ideje slobode, osoba koja podleže svojim strastima, baš kao i osoba koja spas traži izvan sebe, nisu niti mogu biti slobodne.

119 Vidi Džordž Stejner, *Tolstoj ili Dostojevski*, prevele Ljubica Popović i Ljiljana Mirković (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989), ovde str. 30-31.

120 Nikolaj Berđajev, *Pogled na svet F. M. Dostojevskog*, u *Ruska religijska filozofija i F. M. Dostojevski*, preveo Mirko Đorđević (Beograd: Partizanska knjiga, 1982), str. 267.

121 Isto, str. 270-271.

Bilo je ipak i drugačijih tumačenja koja su karakter “čoveka iz podzemlja” pokušala da objasne na osnovu psihologije samog pisca. Tako se, na primer, i piscu i njegovom junaku pripisuje iskustvo mučnog doživljaja koji je izazvao intenzivan bol. Zajedno sa tom traumom javila se i neurotična čežnja da se neprijatna scena više ne ponovi. Ta čežnja koja se ogleda u izbegavanju bola javlja se onda uvek u situacijama koje zahtevaju neku promenu.¹²² Promena u svetu romana podrazumeva ponašanje koje bi odgovaralo datoj situaciji i ponašanju ostalih karaktera, od kojih glavni junak neprekidno očekuje potvrdu i priznanje. Iz straha da će to priznanje izostati, on u poslednjem trenutku bira da sam bude vinovnik izostanka te potvrde i to tako što se ponaša sasvim suprotno od onoga što bi bilo očekivano, razumno ili emocionalno prihvatljivo, te tako neprekidno povređuje ljude oko sebe. Mehanizam čežnje da se izbegne neprijatna situacija uslovljava ponašanje “čoveka iz podzemlja”; isti mehanizam vodio je i pisca u oblikovanju svog junaka. Slično će Popović opisati ponašanje “srpskog naroda”, “koji je stalno razdiran željama da se drugima dopadne i mržnjom prema tim drugima od čijeg suda zavisi”.¹²³

ZAKLJUČAK

Koju poziciju je zauzeo Srđa Popović spram antiprosvetiteljske i antiracionalističke kulture “čoveka iz podzemlja”? Ako se zadržimo unutar ideološkog horizonta moderne, na kome vidimo četiri velika pogleda na svet, sistema mišljenja i uverenja te ključnih pojmova što čine osnovu političkog delovanja – liberalni, socijalistički, konzervativni i nacionalistički – u stalnom trenju i sukobu, jasno je da srpsko društvo nije isprobalo jedino još liberalnu opciju. Upravo to stanovište, svetonazor, izabrao je i usvojio, i u skladu sa njim se (politički) ponašao Srđa Popović. Ako bismo se poslužili još jednom prostornom metaforom, za kojom je posegao jedan drugi takođe revnostan čitalac Dostojevskog: između Atine i Jerusalima¹²⁴ Popović se odlučio za Atinu. Razume se, Atina tu stoji za razboritost, odmerenost i pravednost. Jerusalem konotira potčinjenost, hijerarhiju i nemogućnost spoznaje. Prema toj simboličnoj kartografiji, Atina je mesto gde ljudi utiču na svoju sudbinu, dok joj se u Jerusalmu pokoravaju i prepuštaju.

III

122 Ovako kratki roman Dostojevskog tumači Nikola Milošević u svom ogledu “Filozofija i neuroza u *Žabeškama iz podzemlja*” iz 1957. godine. Vidi Nikola Milošević, *Antropološki eseji* (Beograd: Nolit, 1978), str. 9–32; ovde str. 28–29.

123 “Od nacionalne euforije nije ostalo ništa”, str. 244.

124 Mislim ovde, naravno, na Lava Šestova i njegovu knjigu *Atina i Jerusalem* (preveo Mirko Đorđević; Budva: Mediteran, 1990).

Popovićeva liberalna uverenja nisu se iscrpljivala u bespoštednoj kritici pogubnog kulturnog, identitetskog, ideološkog modela koji je prigrllila Srbija. Naprotiv, uz tu kritiku on je nastojao i da dela kao racionalni politički akter u skladu sa svojim uverenjima. Jedan bitan vid tog aktivizma sastojao se u formiranju i podupiranju informisane i kritičke javnosti. Razvoj obrazovane javnosti i racionalna rasprava kroz koju se formira svest o posebnim i zajedničkim interesima trebalo bi, verovao je Popović, da vode ka poboljšanju društva. Upravo tim razlogom objasnio je osnivanje časopisa *Vreme*, koje je sam inicirao. Znakovito je što je 1990. u vezi sa osnivanjem *Vremena* naglasio da je to korak ka stvaranju upravo *zrele* javnosti,¹²⁵ referirajući tako posredno na čuveni stav da je “prosvetiteljstvo čovekov izlazak iz samonametnute nezrelosti”. Iz istih razloga u dvehiljaditim postao je jedan od redovnih sagovornika i autora “Peščanika”.

112 Njegov predlog rešenja za Srbiju izgleda neprimereno skromno u poređenju sa razmerama problema pred kojima se srpsko društvo našlo. Otvaranje javnog prostora, smatrao je Popović, omogućiće artikulaciju različitih mišljenja i pogleda na svet. Ta artikulacija vodiće ka diferencijaciji homogenog “naroda” na društvene grupe koje će se formirati oko svojih specifičnih interesa. To će dalje dovesti do diferencijacije unutar političke arene, gde ćemo konačno dobiti predstavnike pojedinih grupa, a ne više čitavog “naroda”. U konkurenciji različitih ideja i programa biće lakše pronaći prave odgovore na izazove razvoja i transformacije koji stoje pred Srbijom. Normativni okvir za te političke sukobe, koji su iznad svega poželjni, sastoji se od onoga što je Popović uporno isticao kao vladavinu prava i razlikovao od pravne države. Da bi se taj normativni okvir uspostavio, Srbija na kraju mora priznati istinu o zločinima iz devedesetih i prihvatiti odgovornost za njih. I to je drugo rešenje, druga tačka od koje se mora poći. Otuda toliko govora o zločinima iz devedesetih. Otvaranje javnog prostora i uspostavljanje normativnog okvira za odgovorno ponašanje u njemu – za to se zalagao Srđa Popović. Reklo bi se da je to premalo, ali već dve i po decenije se ispostavlja da je to za Srbiju previše.

125 “Pad u barbarstvo”, str. 123.

LITERATURA:

- Aron, Remon. *Mir i rat među nacijama*, prevela Ivanka Pavlović (Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001).
- Bandović, Igor (prir.). *Rad Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i domaćih sudova za ratne zločine* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005).
- Basta-Flajner, Lidija R. *Politika u granicama prava. Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu* (Beograd: Službeni glasnik, 2012 [1984]).
- Berđajev, Nikolaj. *Pogled na svet F. M. Dostojevskog*, u *Ruska religijska filozofija i F. M. Dostojevski*, preveo Mirko Đorđević (Beograd: Partizanska knjiga, 1982).
- Berlin, Isajja. *Koreni romantizma*, preveo Branimir Gligorić (Beograd: Službeni glasnik, 2006). *Četiri godine tranzicije u Srbiji* (Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije, 2005).
- Čolović, Ivan. *Politika simbola. Oglеди o političkoj antropologiji* (Beograd: B92, 1997).
- Dimitrijević, Nenad. *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost*, preveli Dejan Ilić i autor (Beograd: Fabrika knjiga, 2011).
- Dimitrijević, Nenad. "Moralna odgovornost za kolektivni zločin", u O. Savić i A. Miljanić (ur.), *Žajednica sećanja* (Beograd: Beogradski krug, 2006).
- Dimitrijević, Nenad. *Slučaj Jugoslavija. Socijalizam, nacionalizam, posledice* (Beograd: Edicija Reč, 2001).
- Dimitrijević, Vojin. "Pismo predsedniku Koštunici", <http://www.komisija.org/osnovna.html> (ova strana je uklonjena sa interneta pre više od deset godina).
- Dragović-Soso, Jasna. *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).
- Elster, Jon. *Kako objasniti društveno ponašanje. Još matica i šrafova za društvene nauke*, preveli Dušan Pavlović i Smiljana Skiba (Beograd: Službeni glasnik, 2014).
- Elster, Jon. *Svođenje računa. Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*, prevela Vesna Bogojević et al. (Beograd: Beogradski krug, 2005).
- Feher, Ferenc. *Pesnik antinomija*, preveo Lazar Merković (Beograd: Nolit, 1981).
- Gerc, Kliford. *Tumačenje kultura*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: XX vek, 1998).
- Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1962).
- Gligorov, Vladimir. *Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1994; na srpskom je elektronsko izdanje knjige dostupno u prevodu Lane Budimlić [Beograd: Peščanik, 2014] na <http://pecsanik.net/wp-content/PDF/Gligorov/vladimirgligorovzastosezemljeraspadaju.pdf>).
- Ivančić, Viktor. *Točka na U. Slučaj Šakić: anatomija jednog skandala* (Split: Feral Tribune, 2000).
- Jaspers, Karl. *Pitanje krivice*, prevela Vanja Savić (Beograd: B92, 1992).
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974.–1990.)* (Beograd: Edicija Reč, 2003).

- Kaneti, Elias. *Masa i moć*, preveo Tomislav Kargačin (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010).
- Miler, Jan-Verner. *Osporavanje demokratije*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2013).
- Milošević, Nikola. *Antropološki eseji* (Beograd: Nolit, 1978).
- Mojsi, Dominik. *Geopolitika emocija. Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*, prevela Milica Čečur (Beograd: Clio, 2012).
- Molnar, Aleksandar. *Ustavni kaos prve revolucionarne rotacije u Srbiji: 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012*. (Beograd: Fabrika knjiga i Fondacija za otvoreno društvo, 2013).
- Müller, Jan-Werner, *Ustavni patriotizam*, preveo Dejan Ilić (Beograd: Fabrika knjiga, 2010).
- Neumann, Franz. *Behemot. Struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944*, preveo Damjan Lalović (Zagreb: Disput, 2012).
- Neumann, Franz. *Demokratska i autoritarna država*, preveli Nadežda Čačinović-Puhovski i Žarko Puhovski (Zagreb: Naprijed, 1992).
- Nojman, Franc. *Vladavina prava. Politička teorija i pravni sistem u modernom društvu*, preveo Slobodan Divjak (Beograd: "Filip Višnjić", 2002).
- Ortega i Gaset, Hose. *Pobuna masa*, preveo Branko Anđić (Čačak: Gradac, 1988).
- Osiel, Mark. *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law* (New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2000).
- Piper, E. (ur.), *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit. The Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust* (New Jersey: Humanities Press, 1994).
- Popov, Nebojša (prir.). *Srpska strana rata* (Beograd: Republika, 1996).
- Popović, Srđa. *One gorke suze posle* (Beograd: Peščanik, 2010).
- Popović, Srđa. *Put u varvarstvo* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000).
- Popović, Srđa. "Teze za razgovor o kraju jedne epohe", <http://pecanik.net/teze-za-razgovor-o-kraju-jedne-epohe/>
- Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle* (Beograd: Fondacija Heinrich Böll, 2010).
- Schwarzmantel, John. *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, preveo Srećko Premec (Zagreb: AGM, 2005).
- Stejner, Džordž. *Tolstoj ili Dostojevski*, prevele Ljubica Popović i Ljiljana Mirković (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989).
- Swidler, Ann. "Culture in action: Symbols and Strategies", *American Sociological Review*, Vol 51, 1986.
- Šestov, Lav. *Atina i Jerusalem*, preveo Mirko Đorđević (Budva: Mediteran, 1990).
- Teitel, Ruti G. *Tranziciona pravda*, preveli Dejan Ilić i Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2014).
- Tomas, Robert. *Srbija pod Miloševićem. Politika devedesetih*, prevela Aleksandra Popović (Beograd: B92, 2002).